

Tanulmányok

MAURICE AYMARD

A sokarcú feudalizmus (1500–1800)

Korunk 18. századdal foglalkozó történetírása – anélkül, hogy meg tudná oldani – ugyanazzal a problémával kerül szembe Dél-Itália esetében, mint a kor „felvilágosult” írói: miként magyarázzák egy társadalmi csoport vagy osztály ellenálló erejét, melyet merő kényelemből neveznek feudális osztálynak (még akkor is, ha ezek a „feudális” urak nagyon hasonlítanak a francia vagy angol történész által oly jól ismert földesurakhoz). Úgy van ez egy kicsit a feudális urakkal, csak ellentétes irányban, mint a „burzsoáziával”, amely a 12. századtól kezdve szüntelenül „feltörekszik”. Miközben előszeretettel ábrázolják olyan osztályként, mely a 16. századtól, sőt még korábbi időszakról kezdve hanyatlak, pénzforszárait kimerítette, politikai tekintélyétől megfosztották, malthusiánus családpolitikája miatt számban megfogyatkozott, 1750–1800 táján még mindig a gazdasági, társadalmi átalakulás fő akadályaként jelenik meg, amit szinte valamennyi író és gondolkodó előre jósol, pedig kétségtelenül soha nem voltak közelebb a hatalomhoz. Persze, bizonyos árnyalatokkal; egyesek elfogadták a „feudális” osztályt olyannak, amilyen volt, mások követelték végleges eltörlését, de sokan úgy gondolták, elegendő „visszaéléseit” korrigálni, s így megőrizni helyét a gazdaságban, a társadalomban, sőt talán még az államapparátusban is.

Azonban itt egy kettős paradoxon tanúi vagyunk. Ugyanennek a meggyengült és halálra ítélt osztálynak sikerül tartósan megakadályoznia minden reformtervet, visszatartani, néhány kivételtől eltekintve, a „tűzások” szükségszerű feláldozását. De amikor végül elérkezik a reformok ideje, ezek nem a várt változásokat idézik elő, és a 19. század kezdetén a dél-itáliai feudális osztály, a kontinensen csakúgy, mint Szicíliában, túlélni látszik önmagát.

Ha csak a 18. századot vesszük tekintetbe, a probléma megoldhatatlannak látszik. Ezért egy másfajta, hosszú, sőt nagyon hosszú időtartamot felölelő elemzést javasolok. Arról lenne tehát szó, hogy leírjuk és megkíséreljük magyarázni, miként működött, miként konzerválódott és maradt fenn, minden „válság” ellenére, az a társadalmi-gazdasági struktúra, amit „feudalizmusnak” nevezünk, egy államon, vagy még inkább egy sor államon belül (Spanyolország, Ausztria és Piemont, Szardínia, Két-Szicília Királysága). Távol attól, hogy hanyatlásnak induljon; számomra valójában úgy tűnik, hogy ennek a „feudalizmusnak” az ereje bizonyos változások árán, jelentősen megnövekedett a 16. és 17. század között, és hogy ez a megerősödés lehetővé tette számára, hogy helyét megtartsa a 18. században, és saját érdekének megfelelően ellenőrizze az elkerülhetetlen változások jó részét.

Hogy működését követni tudjuk, minden elhamarkodott általánosítástól tartózkodnunk kell, és alapjánál, a legkonkrétabb szinten, vagyis a helytörténeti monográfiák

sztintjén kell megragadnunk a kérdést. Ilyen monográfia viszont még túl kevés van. Leszámítva saját, Sziciliáról végzett kutatásaimat, (az Aragonák és Pignatellik birtokai, Geraci örgrófság, Modica grófság) rendelkezésünkre áll még bizonyos számú színvonalas tanulmány, Calabriáról (G. Galasso), a Riverterá és Pignatelli di Strongoli család lucianiai és calabriai birtokairól (A. Massafra), Eboliról, az Abruzzon túli vidékről (G. Incarnato), a Bronte uradalomról (G. Lo Guidice), a Caudium vidékről (G. Delille). Ezek a tanulmányok, ha nem is teszik lehetővé valamennyi probléma megoldását, de megengedik legalább azok helyesebb felvetését, egy tipológia pontosabb körvonalazását – mivel a „feudalizmusban” semmi sem egyforma –, lehetővé teszik, hogy elkülönítsük azokat az elemeket és erővonalakat, melyek a történeti fejlődést irányították: végső soron, hogy egy modellt alkossunk, és időbeli fejlődését kövessük.

I. Alapvető struktúrák

A W. Kula féle modell kellőképpen ösztönözte a történészeket arra, főleg Olaszországban, hogy a modellt átvegyék, helyesebben szólva, alkalmazzák a dél-itáliai viszonyokra: ami majd lehetővé teszi, hogy más európai példákkal vessék össze. A tíz tényező közül, amit itt W. Kula leír, nyolc látszik érvényesnek Sziciliára és a Nápolyi Királyság jó részére vonatkozóan, az újkorban, a 15. század végétől kezdve:

1. *pont:* A mezőgazdaság döntő fontossága a gazdaságban.

2. *pont:* A föld nem közönséges „áru”, lévén társadalmi presztízzsel felruházva; az állami törvényhozás többé-kevésbé szigorúan korlátozza adásvételét, és mint Lengyelország esetében (még ha a 16. századra vonatkozóan más magyarázatot is találhatunk) a piacon a pénz kamatlába jóval magasabb, mint a földesúri birtokok valóságos jövedelme.

3. *pont:* A termelőerők szinte kizárólagosan a falu és a „földesúri majorság” között oszlanak meg. (feudo, difese stb.)

6. *pont:* A kézműipari tevékenység céhes keretekben zajlik – a városban – vagy hűbérúri fennhatóság alatt: ilyen példa a falusi ipar, elsősorban textilipar esete a Nápolyi Királyságban (Giffoni, Cerreto Sannita, San Severino, Piedimonte d'Alife stb.).

7. *pont:* Bár a törvénykezési eljárások teljes hiányáról nem beszélhetünk, azt elfogadhatjuk, hogy rendkívül erőtlenek és hatástalanok voltak, akadályozták a föld és hűbérbirtok urainak kezdeményezéseit gazdasági téren; a feudális urak autonóm joghatósága valójában messzemenően egyensúlyban volt a hatóságok határozatainak gyakran illuzórikus erejével.

8. *pont:* A feudális urak törekvése a luxuscikkek túlzott fogyasztására – fényűzésre való hajlam – nyilvánvalóan a külkereskedelem egyik tartós bázisát képezi.

9. *pont:* Dél-Itália már régóta beilleszkedett a korabeli Európa legfejlettebb zónáinak gazdasági terébe – elsősorban Észak-Itália „quadrilaterális ipara”, másodsorban Észak-Nyugat-Európa – szállítja a drága, kézműves „ipari termékeket”, és vásárolja a nyersanyagokat, melyek zavartalanul áramlanak a már jól ismert tengeri és szárazföldi utakon.

10. *pont:* Az állami beavatkozás a gazdasági életbe erőtlen marad, és a kereskedelem megadóztatása inkább sújtja az exportot – „*tratte*”^{*} –, mint az importot. Leszámítva

^{*}Export-engedély, melyet viszonylag drágán árultak. (A ford.)

némi rövid ideig tartó, a genovai konkurencia elleni barcelonai beavatkozást, hiába keresnénk a legcsekélyebb merkantilista típusú beavatkozást. De a *tratte* korlátozza az exportáló földesúr hasznát, az állam javára fölözve le a belső és a külső piac között lévő árkülönbséget.

Két ponton ellenben tökéletes a különbség.

4. *pont*: Az 1400–1450-es évektől Szicíliában csakúgy, mint Calabriában, eltűnnek a népesség társadalmi és földrajzi mobilitásának utolsó intézményes korlátozásai. Még ha nincs is földje, és talán éppen azért, mert nincsen földje, az ember jogilag szabadon választja meg, hol akar élni és dolgozni.

5. *pont*: A birtokosoknak járó paraszti szolgáltatásokat (terménydézsmák, úrbérek, bérleti díjak, fogyasztási adók, haszonvételi monopóliumok (*privative*) stb.) sokkal gyakrabban fizetik természetben – gabona, selyem, olaj – vagy pénzben, semmint ingyen munka formájában. Találkozhatunk még a robotmunkával, mely szociális értelemben kétségtelenül súlyos, de csak marginális jelentőségű gazdasági téren. Egy példa: a Szicíliában 1480–1530 között alapított albán településeken az új lakosokat családonként és évenként egy napi munkára kötelezik. Ez azt jelenti, hogy a föld nélküli mezőgazdasági munkások (*braccianti*) óriási többsége – mely a lakosság zömét alkotja azokban a zónákban, ahol a nagybirtok jellemző – pénzben vagy természetben, vagy vegyesen kapja bérért; a jobbágyi munka már csak kivétel. Még az átmeneti időre, egy vagy két évre szóló földbérleti szerződések is gabonában vagy pénzben és sohasem munkában írják elő a szolgáltatásokat; ami persze nem akadályozta meg a bérlő parasztot abban, hogy adósságának egy részét munkanapban rója le a földesúr vagy a nagybérlő (*gabellotto*) földjén.

Márpedig a fizetett munkaerő megjelenése a 16. század eleji Lengyelországban éppen az a tényező, mely Kula modelljét megsemmisíti. Ellenben Szicíliában és a Nápolyi Királyság jelentős részén a 16. és 18. század között ez a modell működik, fizetett munkaerővel, jóval hatékonyabb módon, mint a lengyel modell. Ez utóbbi, Kula számításai szerint, a gabonatermelésnek nem több, mint 5–10%-át juttatja a földbirtokosoknak. Míg a szicíliai nagybirtokosok kb. 20–30%-os nagyságrendet érnek el.

A 16. század legvégén egy firenzei megbízott a nemesi vagyonokról készített leltára lehetővé teszi, hogy összességében felmérjük a földesúri járadék mértékét: az utolsó, 1593–94-ben készített felmérés alapján megadja minden olyan család bruttó és nettó jövedelmét, akik lakott hűbértartással, azaz egy várossal vagy faluval rendelkeztek. Adatai, melyeknek jórészt a jegyzőktől, („*la maggior parte da i contratti dell'arrendamenti delle medesimi stati e baronie*”) és szakértőktől szerzett be, igen használhatóak. 84 család bruttó jövedelme majdnem eléri a 900 000 écu-t (tallér), vagy a korabeli piaci áron (körülbelül 3 écu) 300 000 salme* búza értékét, egy olyan korban, amikor a sziget (Szicília) termelése, számba véve 1 millió lakos fogyasztását, a vetőmagot és a kivitelt, biztosan nem haladta meg az 1–1,2 millió salme-ot; íme, a királyi államháztartás (*Real patrimonio*) mérlege, amit fenntartásokkal állami költségvetésnek is nevezhetnénk, ugyanabban az időszakban 750–800 000 écu körül mozgott . . .

**Salme*: 1. A gabona mérésére szolgáló mértékegység = 2,75 hl vagy (rég)i mázsza; 2. terület-mérték kezdetben akkora földterületet jelentett, melyet egy salme mennyiségű gabonával vetettek be. Később ez vidékenként változott. A 19. század elején egy hiteles salme = 1,75 hektár (A ford.)

A gabonatermelés természetesen csak egy részét képezi a mezőgazdasági termelésnek. Még ha elfogadjuk is, hogy a termelésnek csak a felét teszi ki a gabonatermesztés, mint a 18. századi Franciaországban (J. C. Toutain számításai szerint), ehhez a 900 000 écuhoz, a világi földesurak járadékához hozzá kellene tennünk az egyházi javak valamennyi jövedelmét (240 000 écu körülbelül) és a nem-lakott „hűbértokokból” származókat is, melyek javarészt már a városi oligarchia tagjai kezén oszlanak meg. Ez pedig kétségtelenül körülbelül 25%-os arányt jelentene, tehát magasan a lengyel szint fölött áll: a modell, melyre a fizetett munkaerő jellemző, „lényegesen jobban működik”, mint a jobbágyi munkát felhasználó modell.

Másik különbség: ha határozottan fölismerhető a gazdaság árutermelő és természetes szektora közötti ellentét – klasszikus kettősség minden gyarmati gazdaságban –, ez az ellentét Szicília esetében még előnyösebb az árutermelő szektor javára. Valóban, a termelésnek piacra kerülő hányada, melyet a tulajdonosok és a kereskedők egyaránt ellenőriznek – akik szükséges partnerek –, nemcsak a kivitel biztosítja (a teljes gabonatermesztés kb. 15%-a 1550–1590 között), hanem ellátja az igen fejlett városi piacot (mivel Palermo, Messina és Catania az össznépesség több mint 20%-át tömöríti) és különösen ínséges évben a hinterland városi piacait, azaz az északkeleti hegyes vidékeket, melyek mindig hiányt szenvednek.

Másfelől ez az ellentét nem esik egybe a termelés két típusa közötti gazdasági elkülönüléssel: egyik a földesúr jobbágmunkával művelt majorsága, a másik a kisgazdaság, melyből a paraszt él. Valóban, mihelyt lehet, vagyis legkésőbb 1540–50 táján, a földesúr szívesen felhagy azzal, hogy földjét közvetlenül maga kezelje, amit kénytelen volt megtenni a 15. században, amikor a földbérletre vállalkozók hiányoztak, és a földjáradék a legmélyebbre esett vissza. Vonzotta őket a városi élet, az állami, katonai vagy civil szolgálat, a földeket inkább egy darabban adták bérbe pénz vagy gabona fejében, kereskedőknek, rendszerint külföldieknek, vagy a hírhedt *gabellotto*-knak (self-made-man-ek vagy a városi oligarchia tagjai), amit gyakran, igen helytelenül, 18. századi jelenségnek tekintenek, holott lépten-nyomon találkozhatunk velük 1500-tól kezdve. Vagy pedig terménybeni szolgáltatásért, terménydízsma (*terragio*) fejében (a terménydízsma nem a természettel, hanem a megművelt földterület nagyságával arányos) egyre kisebb bérletek formájában adják ki a parasztoknak.

A birtokos számára az előny magától adódik: Lengyelországtól eltérően, többé nem ő viseli a termésingadozások kockázatát. A neki beszolgáltatott adó változatlan, akár jó, akár rossz a termés. A földesúri járadék védve van a mezőgazdasági termelés zökkenőivel szemben. És mindenütt, ahol az adót gabonában állapították meg, a birtokos, legalábbis papíron, nagyobb nyereségre tesz szert, amikor rossz a termés, mivel ő húzza az árak ciklikus emelkedéséből származó hasznot. Nagybérlője (*gabellotto*) is gyorsan megéri a leckét: ő is inkább a biztosat választja, paraszti bérlőknek adva ki a földet (*subaffitto*), semmint a közvetlen birtokkezelés kockázatait.

A paraszti munkának, leszámítva a gabonatermő vidéken lévő, igen kis területre kiterjedő örökbérletet, két aspektusa volt. Hol fizetett munka, a föld nélküli *braccanti* munkája, akiket minden nagy részesbérletben (*masseria*) megtalálunk, és akik a sziget belsejében fekvő mezővárosok agrárnépességének jelentős részét adják. Hol pedig a paraszti bérlő, (*burgisi*) munkája, aki terményszolgáltatás (*terragio*) fejében bérel, mindig rövid időre – egy termésciklusra: egy év ugar (*maggese*), egy vagy két év gabonavetés

(*seminato*) – birtokot, melynek nagysága saját munkaeszközeitől és a földkínálat pillanatnyi helyzetétől függ.

Ez azt jelenti, hogy a hűbérúr, a megművelt földterületek legnagyobb részének tulajdonosa, paraszti alkalmazottainak egész évi eltartásáért sem felelősséget nem vállal, sem annak terhet nem viseli. Ez arra ösztönzi a parasztokat, hogy kiegészítő munkát keressenek. A hegyes vidékeken (*le Madonie*) például egész paraszti csoportokat láthatunk, akik jó előre elszerződnek, s így dolgoznak két vagy három hónapot az északi part nádcukor feldolgozó „üzemeiben” (*trappeto sucrier*)* A földesúr ezt nem akadályozza, ez a fajta időszakos vándorlás csakis helyeslésével találkozhat. „Felelőtlenységének” egyedüli korlátja valójában csak az a kockázat, hogy parasztjai végérvényesen távoznak, feszültséget teremtve ezzel a munkaerő- és földpiacon, és veszteséget okozva a fogyasztási adók (*gabelles de consommation*) kiesésével, mézárszék (*macello*) adásvétel (*caxia*), malom (*mulino*) kemence (*forno*) stb.

A gazdasági érdekeltég megnyilvánulásának jó példáját találjuk Avolában, a 17. század legvégén, amikor arról van szó, vajon a földesúrnak üzemben kell-e tartania ezt a 16. századi hagyatéket: egy cukorfeldolgozót (*trappeto sucrier*), amely a helyi lakosság jó részének munkát ad, de amelynek működtetése számára deficitessé lett. A különböző tanácsok között, melyeket ez ügyben adnak neki, az egyik igen modern okfejtés megmagyarázza, miért kell neki megtartania a *trappeto-t*, noha pénz veszít rajta. Ha bezárják, a lakosság, mivel nincs módja más foglalkozásra „átállni”, helyi munkalehetőség hiányában elhagyja a vidéket. Míg eddig munkabérük a földesúr gabonájának megvásárlására ment el, akinek eltávoztukkal nem lesz kinek eladni gabonáját. A fogyasztási adókból származó jövedelem megszűnik, mivel azokat többé bérletbe kiadni nem lehet. A hűbérúr itt elérte azt az alsó határt, mely alá már nem mehetett: mert a stagnálásnak ezekben az években semmiféle kereskedelmi tevékenység, gabonatermesztés vagy állattartás, nem tudná ellensúlyozni elszenvedett veszteségét. De e határ fölött tág tere marad a manőverezésre, amit nem habozik kihasználni. Itt azonban egy másik területen, a Kula által leírt „társadalmi korlát” területén vagyunk.

Ennek a strukturális elemzésnek utolsó pontja: a szicíliai gazdaság, amely csakúgy, mint a Nápolyi Királyság valamennyi zónájának gazdasága, ahol kivitelre termelő mezőgazdaság fejlődött ki (gabona, selyem, gyapjú, olaj, bor, safrány stb.) sokkal inkább árutermelővé vált, mint a lengyel gazdaság. Ez kifejeződik a belső piac igen nagyfokú egységességében: valóban, Szicília a 16-tól a 18. századig egyike azon nyugat-európai zónáknak, ahol a vidékek vagy falvak közti árkülönbség a legalacsonyabb. A belső piac egységessé válásában valójában a külső piactól és a mindig szükséges mezőgazdasági hitelek változásától való függés játszik szerepet.

A gabonaárakat (csakúgy, mint a fontosabb mezőgazdasági termékek árait) a meta** (Nápolyban *voci*) formájában rögzítik különböző városi szervek, és az alkirály hagyja őket jóvá. Nem sok értelme lenne vitatkozni itt a meta értékéről: a lényeg az, hogy ez a mezőgazdasági kölcsönök visszatérítésének ára, ennek alapján alakítják ki azt a normál árat, melyet a mindig eladósodott paraszti termelőnek fizetnek. Márpedig a meta-nak ez a

*A *trappeto* – itt és a továbbiakban – ténylegesen egy cukornádültetvény valamint „malom” együttesét jelenti, mely cukrot állít elő.

**A meta eredetileg gabonamennyiségre vonatkozó mértékegység. (A ford.)

rendszere a 16. század második felében fokozatosan egységessé vált a gabonaexportáló kikötők (*caricatori*) árának alapján: ezek az árak alacsonyabbak lesznek a déli parton (Siacca, Agrigente, Licata, Terranova), magasabbak az északi parton (Castellamare, Termini), de a mindig elenyészően kicsiny különbség (2 vagy 3 *tari*) megegyezik a Palermóba vagy Genovába való tengeri szállítás költségei (*fret*) közti különbséggel. A belső terület falvai számára a *meta* minden fölösleggel rendelkező zónában megegyezik a szomszédos gabonaexportáló kikötő (*caricatore*) *metájával*, amiből levonták az importáló zónákba történő tengeri szállítás költségeit, avagy ellenkező esetben, ugyanannak a kikötőnek a *metáját* ugyanazokkal a költségekkel növelték meg.

Természetesen egy elméleti rendszerről van szó, amely nem mindig működik egyforma tökéletességgel: a helyi körülményektől, az éhínségektől vagy az árufelvásárlók manipulációtól függően, ugyanaz a falu egyik évben exportál, másik évben épp ellenkezőleg behozatalra szorul. De maga az a tény, hogy ez az egységesítésre való törekvés az 1550-es évektől a gazdasági törvényhozás alapjául szolgálhatott, igen jelentősnek tűnik: P. Macri egyébként a 18. századi nápolyi *vocira* vonatkozóan hasonló eredményekre jut. A belső piac egységesülése – azé a piacé, mely mit sem sejt saját dinamizmusáról, sőt ellenkezőleg – fontos strukturális tényező: amennyiben szükséges, igazolja elemzésünket, mely nem mentes bizonyos leegyszerűsítésektől, és enyhíti annak kissé önkényes jellegét.

A felvázolt „dél-itáliai modell” lényegi vonásai olyannyira eltérőnek látszhatnak a lengyel példához viszonyítva, hogy az arra való hivatkozás szónoki kitételnek tűnhetne csupán. Az összehasonlítás igazolódik azonban azzal, hogy mindkét rendszer, a dél-itáliai és a lengyel is azonos rendeltetésű, ugyanazokat a szükségleteket elégíti ki: a 16. századtól kezdve egyenlőtlen fejlettségű zónákra osztódott Európában ezek szervezik a mezőgazdasági nyersanyagok termelését és exportját a Földközi-tenger nyugati országai, valamint Észak-Nyugat-Európa urbanizált és „iparosodott” régiói szükségleteinek kielégítésére. És ez a szervezet az árucserre szükségszerű közvetítőinek javára működik: külföldi kereskedők egyfelől, a föld tulajdonosai másfelől. A sűrűbben lakott Dél-Itáliában, még a középkor végén is, a munkaerő- és földpiac kettős szabadsága elsősorban a megművelhető föld – különböző számú népesség közötti arányt fejezi ki, ami azonban hosszú távon előnyösebb a nagybirtokos számára, akinek eladható (és részben) exportálható *fölöslege* (surplus) sokkal inkább az összes földje után beszolgáltatott földjáradékkal fog egybevegyülni, mint majorsága termelésével (többlet-munka, surplus-travail). Amit a rendszer elveszít passzivitásán, visszanyeri működése szinte példászerű egyszerűségén: mégis ugyanúgy évszázadokra megakasztja a fejlődést, ami a belső piac kialakulásával és megerősödésével, tehát a paraszti és városi tömegek vásárló erejének társadalmilag is ellentmondásos növekedésével megy végbe.

II. A hosszú időtartam: a 16. század

A két nagy, évszázados fellendülés, mely ösztönzést ad, torzulásokat és megárázkódásokat okoz, erős nyomás alatt tartja ezt a rendszert. Mégis megerősödött – és ez lesz első megvédendő tételünk – már az első, a hosszú 16. századi (1480–1630) fellendüléstől kezdve, és eredményeit pedig megszilárdítja a 17. században. Megvizsgálandó, vajon a 18. századi, 1720–30 utáni fellendülés megismétli-e csupán a 16.

század félbemaradt vállalkozását, vagy sikerül-e kiprovokálnia, belülről vagy kívülről, modellünk megsemmisítését: ez lesz második kérdésünk.

A 16. századi fellendülés mindenekelőtt a népesség látványos növekedésében mutatkozik meg: látványos a század elején, lassúbb és nehezkesebb az 1560–70-es években, és nem duplázódik ugyan meg, amint azt E. Le Roy Ladurie mutatja ki Languedoc esetében, de 65–75% körül mozog az 1500–1580-as években. Ez már igen jelentős növekedés, és nem kellett pótolnia korábbi veszteségeket sem, mint a 15. századi emelkedésnek például a 14. század második felének veszteségeit.

Ugyanakkor a még látványosabb áremelkedések egyenlőtlenül oszlanak meg a termékkategóriák között. Az „ipari termékek”, textil-, fémipar esetében háromszorosánál magasabbra nem mennek fel az árak. A mezőgazdasági termékek árai ellenben, élén a búzával, öt- vagy hatszorosára emelkednek.

A napszámra fizetett egységbérek, az 1450–1500-as évek optimuma után messze elmaradnak a megélhetési költségek emelkedése mögött: nagyjából követik az ipari termékek áremelkedését (2,5–3-szoros), de a mezőgazdasági terményekét nem (5–6-szoros). Ezt az elmaradást részben kiegyenlítik azzal, hogy a munkabér egy részét gyakran természetben adják ki a mezőgazdaságban dolgozó napszámosoknak, élelmiszer formájában. De az élelmezés minőségi romlást mutat: kevesebb hús, több bor.

Népesség, árak, bérek: a dinamizmus csúcsát mégis a földjáradék éri el, amit a nagyuradalmak (*feudi*) – legelők, szántók – haszonbérbe adásától kezdve nyomon követhetünk. A földjáradék legalábbis megsokszorozódik – lévén, hogy a gabonaárak majdnem kétszeresükre emelkednek. Igaz, a mezőgazdasági termelés nem maradt változatlan: még ha a tömegek életszínvonala némileg csökkent is, a viszonylag rugalmatlan fogyasztás, a magas szinten tartott export szükségletei, valamint a vetőmagra tartalékoltn mennyiségek (állandó hozamok alapján) a mezőgazdasági termelésnek legalább 60%-os emelkedését feltételezik. Az árak és a termelés emelkedésének kombinációjával válik nyilvánvalóvá a földjáradék megsokszorozódása. Némi leegyszerűsítéssel:

	<i>Földjáradék</i>	<i>Árak</i>	<i>Összérték</i>
1500	100 salmes	10 tari	1000 tari
1600	160 salmes	55 tari	8800 tari

Függetlenül minden kiegészítő tevékenységtől – mezőgazdasági kölcsön és uzsora –, a hűbérúrnak mint nagybirtokosnak beszolgáltatott terménymennyiség tehát legalábbis követte, sőt némileg meg is haladta a piaci áron való mezőgazdasági termelést. Ez az egyszerű tény hozzájárul ahhoz, hogy belülről alakítson át egy olyan feudális rendszert, melynek földbirtok-jövedelmeiben semmi egyöntetűség nincsen.

A földjáradék – azon nagybirtokok bérleti díja, amelyek jelentősebb csonkítás nélkül a földesúr kezén maradtak – valójában csak egyik összetevőjét képezi a földesúri járadéknak, amelynek legalább még három fontos elemét különböztethetjük meg: 1) az igazságszolgáltatásból és a helyi hivatalokból származó jövedelmek: vagyis mindabból, ami az „emberek fölötti jogok”, az igazságszolgáltatási, a politikai és adminisztratív hatalom gyakorlásának felel meg a feudalizmusban. 2) az „illetékek” (gabelles) vagy közvetett

adók, melyeket a termelésre jóval ritkábban vetnek ki, (selyem, bor, olaj a *manganello*, *palmento*, vagy *trappeto* monopóliumának ürügyén), mint a fogyasztásra: a borra, a húsrá és az importált termékekre (*jus caxiae*), valamennyi vagy szinte valamennyi földbirtokon megtalálhatók. És megkísérik ezekben beolvasztani azokat a jövedelmeket, melyek, mint a malombérlés, elég szorosan kapcsolódnak a fogyasztáshoz, még akkor is, amikor a hagyomány által szabályozott őrlési díj terményben vagy pénzben megszabott. 3) a „cenzus” általában pénzben fizetik, de előfordul az is, hogy gabonában (Modica grófság, Gela síkság) a hosszú időre, ha ugyan nem véglegesen átengedett földek után, egy több-kevesebb részletességgel kidolgozott örökbérlési szerződés szerint, ahol a hűbérúr tulajdonjoga szinte már csak képlet.

Ezek a különböző tényezők a 16. században eltérő érzékenységuék. Az igazságszolgáltatásból eredő jövedelmek, amennyiben ezeket a díjakat előre meghatározták, követik a népesség számának alakulását, és csak akkor változnak a népesség számától függetlenül, ha a hűbérúrnak sikerül kikényszerítenie vagy jövedelmei növekedését (a díjnak az árindexhez való közvetlen vagy közvetett igazításával), vagy adminisztratív és igazságszolgáltatási hatalmát sikerül kibővítenie. A fogyasztási adók ugyancsak mindenütt követik a népességet, ahol pénzben állapították meg – ez a legáltalánosabb – az árak mozgását figyelmen kívül hagyva. Végül, a pénzben fizetett cenzusok – ez a gyakoribb – szintén változatlanok: a középkori „cenzusok” árforradalom okozta csökkenését joggal tekintik a 16. század egyik legfontosabb jelenségének. A terményben fizetett cenzusokat – ez a ritkább – viszont az árakhoz igazítják. Megkíséreljük tehát újból felosztani három csoportba a feudális járadéknak ezeket az elemeit:

- járadékok, melyek pénzben változatlanok maradtak, (cenzus)
- azok, amelyek a népességet követték (kétszeresen, vagy még többel nőttek)
- azok, amelyek az árakat követték (5- vagy 6-szorosan), de anélkül, hogy valaha is meghaladnák a népességnövekedését, kivéve néhány olyan jövedelemforrást, mint például a malmok, melyek kumulálják a népesség vagy a termelés és az árak növekedését.

Ezzel szemben a földjáradék minden esetben jelentősen előtte jár a mezőgazdasági áraknak: ez a század legdinamikusabban mozgó értéke. S így érthető, hogy olyan előnyökön túl, mint a kamatlábak, (Kula 2. pontja) vagy a társadalmi presztizs, mi készített a feudális nagybirtokok megvásárlására, amelyeknek a tényleges hozamát a vásárlás pillanatában gyakran 1,5–2%-al tőkésítették. Hűbérbirtokot vásárolni a 16. században, igen előnyös áron, az inflálódás kiegyenlítését és az áremelkedés megelőzését jelentette: innen ered a *jus luendi*, azaz a visszavásárlási jog értéke, amit az eladó gyakran megőrzött, és amit mindig külön adtak el, nemegyszer ugyanolyan drágán, mint magát a hűbérbirtokot.

Arra is gondolhatnánk, hogy a belső fejlődés, a vagyon és a hatalom újraelosztása, amit a szicíliai és sok tekintetben a nápolyi feudalizmuson belül megfigyelhetünk, jórészt a feudális járadék eredeti összetételének különbségeivel magyarázható: ha más az összetétel, más a fejlődés is. És ez a fejlődés felborítja a középkor végi hierarchiát.

A 15. század leghatalmasabb urai az esetek többségében azok voltak, akik a legtöbb alattvalóval rendelkeztek, akiknek tehát a legtöbb jövedelem folyt be az igazságszolgáltatásból, a közvetett adókból és a cenzusból. De földjük csak kevés maradt: ez az eset állt fenn például Geraci örgrófságban, Tusában, ahol 1550 felé a márkí csak két fogyasztási

adót tartott meg. Jövedelmeik tehát a 16. század folyamán az árakhoz képest devalválódni fognak.

Ezzel szemben, minden olyan zónában, ahol a középkor végén gyér volt a lakosság – Agrigente tartomány, Favara örgrófság, Gela síkság, és egész Nyugat-Szicília belső területei – a föld semmit, vagy szinte semmit nem ért 1450–1500 körül, és a földesurak nehezen találván bérlőt, gyakorta kényszerültek arra, hogy saját maguk kezeljék a birtokot. 1550 után a helyzet a javukra változik, és 1600 felé a bérbe adott földek majorságaiknak 80–90%-át teszik ki.

Ennek az ellentétes fejlődésnek jó példáját nyújtják 1590–1600 felé az Aragonák és Tagliaviák birtokai: Favarában 1590 felé a jövedelem 90%-át a föld biztosítja, Terranovában (Gela) 89%-át. Castelvetroban viszont a jövedelem 50%-a a közvetett adókból származik. Végül Avolában, a nádcukor-ültetvényeket (*trappeto*) leszámítva, melyeket külön és gyakran közvetlenül kezeltek, a földjáradék jóformán a semmire esett vissza.

Ez a szándékosan leegyszerűsített osztályozás természetesen nem számol valamennyi esettel. A választóvonal gyakran magán a feudális birtokegyüttesen belül található: miközben Tusában Geraci márki gyakorlatilag szinte semmivel nem rendelkezik már, Gangiban a megművelt földterület legnagyobb részét birtokolja, a maradék terület pedig néhány nagy monostoré. Északkeleten, Messina környékén a kereskedelmi tőke felborítja tipológiánkat: a Valdinák, Rocca és Mauroianni bárói csak kevés „hűbértartó” mondhatnak teljesen a magukénak. De a selyemkereskedelem révén kezükben tartják a falusi gazdaság ellenőrzését oly módon, hogy hitelt nyújtanak a termelőnek. Ám itt csak néhány terület vonatkozásában érvényes esetről van szó: mindenesetre rendelkezésre állnak olyan források (összeírások – *riveli* – magán-számadáskönyvek stb.), melyek lehetővé teszik a földesúri jövedelmek alakulására és összetételére vonatkozó, időben és térben módszeresen kiterjesztett kutatást.

Ezen elemzés egyik legfontosabb eleme kell hogy legyen a földtulajdon megoszlásának vizsgálata. A földtulajdon falvanként három részre osztható: a falu lakóinak birtokában lévő úrbéri vagy allodiális föld; magának a feudális úrnak a kezén maradt uradalmak; végül más földesurak, világiak vagy egyháziak által birtokolt, illetve városi elemek, vagy a városi oligarchia birtokába jutott földek. Ez utóbbi vagy régi helyzetet tükröz – például egyházi telepítést –, vagy éppen ellenkezőleg, a feudális tulajdonnak a helybeli vagy máshonnan jött úrgazdagok javára történő folyamatos széthullását, de nem tükrözi a hagyományos gazdasági rendszer felbomlását, amennyiben az új tulajdonosok a régi elvek szerint kezelik birtokaikat.

Valójában a paraszti tulajdon a „kényes” terület: nézetem szerint Szicíliában, hogy másról ne beszéljek, mindössze két változat van átmeneti eset nélkül. Középnnyugat-Szicília egész területén, ami a gabonatermesztő Sziciliának felel meg, valamennyi összeírás (*Riveli di beni e anime**) – részleges vagy teljes – azt mutatja, hogy a házak értéke nagyjából megegyezik a parasztok birtokában lévő földek – főleg kertek és szőlők – értékével, és ez az ekvivalencia fönnáll az anyagi javak minden szintjén, kivéve a legszegényebbek esetében, akik csak a házukkal, illetve néha még azzal sem rendelkeznek.

Az északkeleti hegyes vidékeken, melyek viszont ún. cserjekultúrákra specializálódtak (főleg selyem) éppen ellenkezőleg, a földek értéke eléri a házak értékének 4–6-szoro-

**Riveli di beni e anime* – személyekről és javakról készített időszakos összeírások. (A ford.)

sát. Egyben ezek azok a vidékek, ahol a feudális urak földtulajdonának aránya viszonylag a legalacsonyabb, miközben a gabonatermesztő zónákban a nagybirtok tartósan magához ragad szinte minden termőterületet. Márpedig az előbbieket növekedése a leglassúbb a 16. század folyamán, 1600 után hanyatlásnak indulnak vagy stagnálnak, miközben az utóbbiak gyorsabban fejlődnek, és a 17. századi megtorpanás ismeretlen számukra.

A feudális uralkodó helyzetét, bármilyen szilárdan is alapozódott a föld birtoklásán, három ponton fenyegeti veszély. Először is kiadásaik ugyanolyan gyorsasággal növekedtek, mint bevételeik, és nemcsak a féktelen luxusra való hajlandóság miatt; a hozományok és a fiatalabb testvérek kárpótlásának jogi szabályozása önmagában is elegendő lenne, hogy előidézze az adósságoknak nemzedékről nemzedékre történő felhalmozódását, amit az infláció abba az irányba terel, hogy ezeket a földbirtokra táblázzák be járadékok formájában.

Másodszor, a feudális urak, még ha jövedelmeik követik is a termelés alakulását, nem monopolizálják a 16. századi gazdasági fellendülés teljes hasznát. Egy változó nagyságú rész a társadalom más elemeihez kerül. Elsősorban a „bérlőkhöz” a *gabellotti*-hoz, akik kereskedők voltak, az esetek többségében külföldiek. Még gyakrabban azokhoz, akiket az egyszerűség kedvéért, a városi oligarchia tagjainak nevezünk, vagyis az a zárt családi csoport, mely haszonbérlet és uzorakölcsön útján ellenőrzése alatt tartja a helyi gazdasági életet, és a 16. század közepe felé megszerzi a vezetés és a közigazgatási tisztségek monopoliumát. Annál is inkább meggazdagszanak, mivel a terménydíj, vagyis az a terményben fizetett járadék, amit a bérlő paraszt ró la átmeneti időre szóló födbérletéért, egy *salme* föld után, általában 1 *salme*-ről 4 *salme* gabonára emelkedik 1500 és 1600 között, ugyanakkor a hűbértok bérleti díja, amit ugyancsak terményben rögzítenek, legfeljebb megduplázódik: ez a különbség cselekvési teret és hasznot biztosított annak a „közvetítő” rétegnek, aki „hűbértokot” bérelt, hogy azután maga is bérletbe adja ki egészben vagy részenként.

Miközben a földesúr, a tulajdonos, csak azonos szinten tartja, vagy legfeljebb kevéssel növeli a termelés utáni beszolgáltatás mértékét, a *gabellotto* a maga részéről igencsak megemeli azt, és így a parasztság élszegényedéséért elsősorban őt terheli felelősség. Ez olvasható ki a *burgisi* társadalmi helyzetének átalakulásából is. 1550 felé a *burgisi* helyzete azonos a francia földművelőével, rendelkezik a műveléshez szükséges munkaeszközökkel és a tőkének legalább egy részével (vetőmaggal és pénzzel). 1600–1620-tól kezdve azonban már csak bérlő, aki mindent a tulajdonostól vagy a *gabellotto*-tól kölcsönöz; az igavonó állatokat, a vetéshez és saját élelmezéséhez szükséges gabonát, a pénzt a napszámosok bérére, sőt gyakran a már megművelt ugart is. A termést jóformán teljes egészében az előlegek visszafizetésére fordítja, így a bérlő soha nem képes visszanyerni önállóságát, s nem tudja biztosítani még saját szükségleteit sem. A parasztgazdaság nem – sőt kevésbé, mint valaha – képezi tehát azt a piac által támogatott önálló gazdasági szektort, amelyet a lengyel modellnél láthattunk.

Semmi kétség, az új jövevények minden eszközzel arra töreksenek, hogy a föld (ami elég szilárdan ellenáll az elaprózódásnak), vagyis a hűbértok, tulajdonukba kerüljön. Ezt elég gyakran elérik a községi földek és földesúri birtokok rovására. De a helyi „feudalizmus” egész jogi arzenállal rendelkezik – hitbizomány stb. –, hogy megakadályozza, vagy legalább elfogadható korlátok közé szorítsa a fenyegető birtokszét-

darabolódást: végső soron az olyan intézmény, mint a *Deputazione agli Stati**, mely alighogy létrejött, máris eltért eredeti rendeltetésétől, még csak erősíti a szétaprózódás folyamatát. Ez azt eredményezi, hogy a 16. század folyamán felhalmozott tőkésíthető ingóvagyonot sokkal kevésbé fektetik földbe, mint inkább a városok, a messinai vagy palermói *Tavolék* (földtáblák) városi adók, és feudális birtokok (*stati feudali*) után járadékokba. Ami nem bizonyul rossz választásnak a 17. században. De a társadalmi felemelkedés folyamata némileg elakad, vagy legalábbis lefékeződik. Még a harmincéves háború pénzügyi válsága is csak néhány olyan családnak kedvezett, melyek a bíraskodás és a felsőfokú központi közigazgatás révén emelkedtek ki, s tudtak hasznot húzni a feudális birtokok nagyarányú adásvételéből.

E stabilitás jó példáját láthatjuk Castelvetroban. Egyedül a Giglio családnak sikerül felküzdenie magát a palermói felső arisztokrácia soraiba (Torretta hercegei) egy egyházi hűbértartomány megvásárlásával. Egy másik család, a Di Blasi, 1650 táján vásárol egy hűbértartományt, amit azonnal hitbizományá alakítanak át, de a család helyben, Castelvetroban marad. A 18. század elején még mindegyik gazdag család olyan vagyonnal rendelkezik, mely úrbéres földekből, jószágból, gabona- és borkészletből, valamint járadékokból tevődik össze.

Castelvetro azon vidékek egyike, ahol az áremelkedési hullám vége felé, 1580 és 1630 között, a hűbértartományok szétdarabolódtak, és a feudális földbirtok jó részét 20–50 hektáros nagyságú telkenként cenzus fejében adták művelésre – egyébként magas cenzusért, amely a 17. század folyamán mindvégig megőrzi a bérleti díj tényleges értékét –, mindez lehetővé tette a palermói piacra és exportra termelő specializált szőlőművelés kialakítását. Hasonló fejlődési folyamat tanúi lehetünk Partinico környékén, ahol ugyanezekben az években kolostorok és palermói patrícius családok javára parcellázzák föl a del Parco apátság földjeit, avagy az Etna lejtőin fellendült cataniai szőlőművelés esetében. Minden esetben olyan kivételekről van szó, melyek a gazdálkodás átalakításához kötöttek, és jelentős összegű beruházást igényelnek. Mindenütt máshol a *feudo* sokkal nagyobb ellenállást tanúsít. A már sokszor említett Modica grófságban az örököslet formájában megművelt földterület 1720-ig nem haladja meg a 300 *salme*-ot (500 hektár). Gangiban egyedül a Fisauli családnak sikerül kiemelkednie oly módon, hogy 1516 táján egy hűbértartományt vásárol: de házasság révén hamarosan beolvad egy másik, régebbi nemesseggel rendelkező családba; egy bevándorolt spanyol kapitány 1580 felé kihal magának a szomszédos Petralia Soprana területéből egy allodiumot; a többi nagybirtokos család (*gabellotto*-k) éppúgy, mint 1548-ban, helyi szinten reked meg.

Az 1630–50-es évek konjunktúra-változása, mely maga után vonja az árak és még fokozottabban a földjáradék csökkenését, bizony kiszolgáltatottá teszi a sokféle elemből összetevődő járadékok élvezőit, és nehéz helyzetbe hozza a súlyos évi kamatokkal terhelt (*interessi annui*) feudális birtokosokat. Ezen a nehéz időszakon azonban alapjában véve fölülkerekedtek: a *Deputazione agli Stati* előzékeny ügyintézésének révén, mely támogatja az adósságkiszárolásokat és a strómanoknak történő haszonbérbe-adást; a belső gyarmatosítás révén, ami lehetővé teszi a községek alapítóinak, hogy a cenzus, a házbérletek, az

**Deputazione agli Stati* – Palermóban a 16. század végén azzal a céllal létrehozott hivatal, hogy az eladósodott nemesek birtokait és jövedelmeit igazgassa, és biztosítsa a járadékoknak legalább részleges folyósítását. (A ford.)

igazságszolgáltatási díjak, a fogyasztási adók fölemelésével kárpótolják magukat a hűbértokok haszonbérleti díjának csökkenéséért. Végül annak révén, hogy általánossá válnak a kis parcellánkénti, átmeneti időre szóló paraszti (*borgesato*) földbérletek: így a tulajdonos vagy a *gabellotto* – jobban, mint bármikor – el tudja kerülni a nagybirtok közvetlen kezelésének kockázatait; kiadják a földet a parasztnak, és fenntartják maguknak a mezőgazdasági uzsorahitelek biztos hasznát.

Mindent összevetve tehát, az új konjunktúra káros hatásai korlátozhatóknak és ellenőrizhetőnek tűnnek; legalábbis Szicíliában, ahol a népesség és a megművelt földterület közti arány a népesség jelentéktelen emelkedésével alig változik, kiegyenlítve a kivitel csökkenését. A Nápolyi Királyságban éppen ellenkezőleg, a pestis okozta népességcsökkenés, egyes vidékeken a parasztság javára borítja föl ezt az egyensúlyt, olyan helyzetet teremtve, mely az 1450-es évek Franciaországában uralkodó viszonyokhoz hasonlítható. A Caudium vidékén fekvő Montesarchio zónáját tanulmányozva G. Delille kimutatta, hogy a mezőgazdaság talpraállítása az 1680–1730-as években nem mehetett másképp végbe, mint a tulajdon és a gazdálkodás struktúrájának teljes átalakításával: az erdőket kivéve minden feudális földterületet örökberletként művelésre adtak, és ezzel a parcellázással olyan középparaszti réteget telepítettek a földre, melynek anyagi helyzete a létfenntartás és egy viszonylagos jómód között ingadozott, attól függően, mennyire sikerült családjában a születésszámot korlátoznia. Pillanatnyilag azonban csak egy többféleképpen értelmezhető, elszigetelt példáról van szó: a kérdés az, vajon olyan kivételről van-e szó, amely továbbra is elszigetelt eset marad, vagy pedig a demográfiai helyzet (*étiage démographique*) alakulása nyomán máshol is tapasztalható a tulajdonnak és a falusi társadalomnak ilyen típusú átférfalódása. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ez a példa nemigen talál követőkre. De ott, ahol megvalósul, felborítja a fennálló erőviszonyokat, és új típusú fejlődésnek nyit utat a 18. században; ezzel szemben mindenütt máshol, ahol a hűbértokok szilárdan tartja magát, 1720–30 táján az eredeti viszonyok változatlanok maradnak.

III. A hosszú időtartam: a 18. század

Nem lepődünk meg tehát, ha a 18. század folyamán – nagyobb méretekben – ismétlődni látjuk a 16. századi nagy föllendülést. Az újabb erős demográfiai növekedés (kb. + 50% 1730–1800 között), számos már ismert jelenséggel jár együtt. Mindenekelőtt a külkereskedelem felvirágzásával: a gabonakivitel 1750 felé eléri az 1550-es évek szintjét, és a gabona, selyem, bor és déli gyümölcs, valamint a kén iránti mind jelentősebb külföldi kereslet erősen ösztönzi a gazdasági életet. Az árak is követik ezt a folyamatot: 1718–28 – 1807–13 között Palermóban, a ciklikus átlagok alapján számolva, a gabonaárak csaknem megnégyszereződnek (3,8).

De ugyancsak igen korán, már az 1750-es évek végétől kezdve, ugyanazok a túlnépesedés okozta feszültségek nehezednek a dél-itáliai gazdaságra és társadalomra, melyek 1570 felé megakasztották a 16. századi fellendülést.

Az áremelkedés felgyorsulása – messze van attól, hogy ösztönözze a termelés fejlődését, amint azt a fiziokrata hagyományokat követő gazdaságtörténészek képzelik –, inkább azt fejezi ki, hogy a termelés képtelen követni a belső és külső kereslet megnövekedését. Ez a gabona esetében hangsúlyozottabban jelentkezik, mint az exportra

termelő ún. cserjekultúráknál (bor, olaj, selyem), ami megnehezíti, sőt bukásra is ítéli a mezőgazdasági specializáció ezen formáinak helyzetét, a gabonatermelést részesítve előnyben. Nem meglepő kísérőjelenségei ennek a folyamatnak az „éhhálál” és a demográfiai „mélypont”, amikor is a halálozások száma meghaladja a kereszteleseket; mint például a Nápolyi Királyságban 1764-től kezdve, vagy Szicíliában az 1790–1800-as évtizedben, hiába állítja Balsamo a Modicában tett utazása alkalmából a plébániák anyakönyveiben végzett kutatásai alapján az ellenkezőjét.

Továbbmenve, a földjára 1750 felé ismét eléri 17. századi legmagasabb szintjét, amelyet tovább növel a következő évtizedekben. A földjára illetően még túl kevés adattal rendelkezünk. De a Bronte uradalom, az Aragonák és Pignatellik különböző birtokainak járadékai ismeretében azt mondhatjuk, hogy a járadék követte a gabona áremelkedéseit (négyeszeres 1810 előtt), de nem haladta meg; a tulajdonos részesedése ezúttal tehát egy legalább 30–40%-kal megnövekedett termelés meghatározott részét jelentené, tekintetbe véve az erősen megnövekedett külső és belső kereslet kielégítését is. Nagyon hasznos lenne azonban a problémát közelebbről tanulmányozni.

A paraszti tulajdonra vonatkozóan igencsak ellentétes eredményre jutnánk. A 18. századi földhöz juttatásokat egy sor politikai kezdeményezés követi, hogy a holtkézen lévő földeket census fejében művelésre (acensement) adják ki. Egyházi javakat: mint pl. a jezsuiták földjeit kiűzésük után (Renda), vagy a calabriai szerzetesek földjeit a földrengés (*terremoto*) után (*Placanica*). Községi földeket: 1780–1790-ben parcellázták föl Caltagione területét. Földesúri birtokokat: Balsamo számol be a néhány földesúr spontán akciója nyomán a Misilmeri zónában végbement változásról. Az örökbérlet formájában jelentkező tulajdon tehát vitathatatlanul jelentős, és előrenyomulása annál is inkább súlyosan esik a latba, minthogy a census fejében elkezdett művelés voltaképpen szükség-szerű előkészítője a cserjekultúrák telepítésének, mely viszont egyedüli módja a bruttó jövedelem növelésének. De még ezt a tulajdont is az elaprózódás veszélye fenyegeti a népesség megnövekedése folytán: Montesarchioban (G. Delille) ez a paraszti elszegényedéshez, a szőlőművelés háttérbe szorulásához, valamint a gabonatermesztés térhódításához vezet a túlságosan kicsinnyé vált parcellákon, néhány ügyeskedő gazda kezén földkoncentráció megy végbe, mert megszerzik az eladósodottak földjeit.

Mindenesetre a történész számára nem lenne érdektelen annak mérlegelése, vajon a felvilágosodás szellemében fogant újabb örökbérletbe adások kiegyenlítik-e vagy sem a földaprózódás folyamatát. A parasztság többsége számára azonban ez a fajta önálló tulajdon jelentéktelen marad a bérelt földeken folytatott egyéni munkához képest: a 16. században az 1 *salme* föld után 1-ről 4 *salme*-ra emelkedett terményedzsmák egyáltalán nem növekednek már tovább, bár olykor följegyeznek 5 vagy 6 *salme*-ra való növekedést is. A problémát tanulmányozni kellene: a többlettermék, melyből, mint láttuk, a tulajdonos nem profitál, vajon a parasztokhoz kerül-e – a megnövekedett lélekszámú parasztsághoz –, vagy a *gabbelloto*-khoz-e, vagy mindkettőhöz?

A 18. századi helyzet, mint látjuk, sokkal merevebb, mint a 16. századi: a társadalom valamennyi csoportja erősen ragaszkodik pozícióihoz. De ez a mozdulatlanság nem akadályozza meg, hogy a feudális járadék összetétele kizárólag a differenciális áremelkedések következtében, ismételten ne alakuljon át belülről a 16. századihoz hasonló logika szerint. A censusok állandóságával, továbbá az igazságszolgáltatási díjak, a népesség növekedésétől függően – természetesen csak akkor, ha az adók százalékos arányát nem

növelik —, a változó fogyasztási adók mérsékelt emelkedésével szemben a földjáradék megháromszorozódik vagy negyedszereződik. Az ilyen irányú fejlődés jó példáját látjuk Modica grófságban:

- 1709–12 – 1808–10 között a földesúri járadék a gabonakivitel nélkül, 12 080-ról 34 097 unciára megy föl (+ 182%)
- az „illetékek” 2273-ról 3057 unciára emelkednek (+ 34%)
- a hivatalokból származó jövedelmek 389-ről 585 unciára emelkednek (+ 50%)
- a censusok 1241 unciáról 1997 unciára emelkednek (+ 72%), az örökbérletbe átengedett földterületek kiterjedésének mértéke szerint (522 *salme* föld 4 écutenként).
- a gabonában és mennyiségében rögzített (4632–4602 *salme* között) terménydézsmák 7411 unciáról 26 719 unciára, az összjövedelem (+ 260%) 54,3%-ról 78,3%-ra emelkednek pusztán az áremelkedések hatására.

És ugyanezt a jelentős változást tapasztalhatjuk azon a két földesúri birtokon, melyet A. Massafra vizsgált: a Reverterák földjein Basilicatéban a *difesa* és *territorii* haszonbérleti díjai 1762 és 1808 között az összjövedelem 54%-áról 64%-ra emelkednek; Strongoli hercegeinek calabriai földjein ugyanebben az időszakban a *gabelle*, a *territorii*, a *corsi* és a *difese* bérletei az összjövedelem 70%-áról több mint a 80%-ra emelkednek.

Ez a fejlődési irány éppúgy, mint a 16. században, még inkább elmélyíti az eltérő struktúrájú feudális birtokok közti különbségeket: ámde ezúttal a birtokos családok közötti házasodás igen elterjedt gyakorlata kétségtelenül korlátozza ennek hatásait. Ami nem akadályozza, hogy kísérleteket ne tegyenek akár az igazságszolgáltatási privilégiumok kiterjesztésére vagy szigorúbb alkalmazására, akár hogy jogcímet találjanak a censusok fölemelésére (pl. Montesarchioban). Mindent összevéve a hűbérurak akár akarják, akár nem, mind határozottabban nagybirtokosokká válnak.

Az, hogy a földesúr rendszerint nem tartózkodik birtokán, hogy könnyedén bérbé adhatja földjeit, hogy a birtoktestek térben meglehetősen szétszórtak, mindez újból kedvez a *gabellotto* tevékenységének: 1650 és 1720 között némileg visszahúzódtak, elégedetlenek lévén az árverések miatt, és olyan földesurakat találtak, akik korlátozták a bérbeadást, vagy még gyakrabban, akik a *gabellotto* jövedelmeiből vonták le azt az állatból, pénzből, gabonából álló – rendszerint – uzorakölcsönt, amelyet a paraszti termelőnek szoktak nyújtani, s amit minden *gabellotto* örökül hagy utódjának. 1730 után ismét színre lépnek: számos régi és néhány új család, amint ez lenni szokott. Befolyásuk nagyobb, mint valaha, megbénítják az árveréseket, ellenőrzik a mezőgazdasági hitelt, monopolizálják a községekkel kötött élelmiszerellátási szerződéseket: ily módon mindenhol nyereségre tesznek szert, a földesúri járadékból csakúgy, mint a paraszti jövedelemből és a fogyasztók kiadásaiból.

De ezek a tények szinte már banálisak, mindenesetre jól ismertek a korabeli Európában: Szicíliában és Dél-Itáliában csupán erősebben észlelhető a földbirtok kirívóan egyenlőtlen, a parasztságra nézve kedvezőtlen megosztásának a hatása, valamint azon kényszerítő körülményeknek a súlya, melyek minden mezőgazdasági terményt exportáló gazdaság helyzetét megnehezítik. Az alapvető különbség, azt hiszem, máshol keresendő. E. Le Roy Ladurie a közelmúltban, a 18. századi Franciaországot tanulmányozva, kiinduló modellül egy viszonylag kevésbé dinamikus vidéket, Auvergne-et választotta, ahol a parasztság és a nemesség vagy polgárság által birtokolt földterületek között ugyanazt az

állandó arányt figyelte meg (igaz, ez az arány jóval kedvezőbb a parasztság számára: 60% – 40%), és a földaprózódásnak, tehát az elszegényedésnek ugyanazon, a paraszti birtokot, a paraszot fenyegető veszélyét tapasztalta. De a 18. századi Franciaországban a nemesi vagy polgári nagybirtok a mezőgazdaság dinamikus szektorát képezi, azt a szektort, amely az új technikai eljárásokat alkalmazza, és össztermelését éppúgy növeli, mint termelékenységet: a paraszti birtok lenne ezzel szemben az elmaradott szektor. Ez a nézet egyébként újból visszatér, de társadalmi és nem földrajzi alapon, Quesnay-hez, aki két francia mezőgazdaságot állított szembe egymással; a lovasigát alkalmazó földművesekét, és az igásként szarvasmarhát tartó felesbérllőket. Ebben az összefüggésben a nemesi föld adózási kiváltsága szinte igazoltnak tűnik: közvetve szubvencionálja a mezőgazdaság modernizálását.

Sziciliáról pontosan az ellenkező képet kapjuk. Az angol példa vagy a fiziokratizmus befolyása alatt álló írók és mezőgazdászok óhaja ellenére. Így, olyan személyiség, mint Balsamo, kívánja és támogatja egy, az angol mintához hasonló, farmerekből és felvilágosult birtokosokból álló osztály megjelenését Szicíliában: a kisparaszti tulajdont lebecsüli, a kormányzat törekvéseit az örökbéletek kialakítására haszontalan utópiának ítéli. De szüntelen prédikációja ellenére, mellyel a szicíliai bárókat mezőgazdasági vállalkozókká szeretné átfőrnálni, minden írói lelkesedése ellenére, 1808-ban tett utazása végleg meggyőzi reményei hiábavalóságáról. Nézzük például báró Vincenzo Palmeri Mezzoiuso melletti Gazena nevű birtokát, „*ottimo agricoltore*”, . . . „*dove si sperimentano la prima volta in grande gli strumenti agrari da me recati da Inghilterra, e si fecero i primi prati artificiali, e le prima stalle si edificarono . . .*”*: a gabona mégis a nettó termelés 90%-át teszi ki, és a hozamok (11 q/hektár) csakúgy, mint a vetésforgók (*in terzeria*) megmaradtak a leghagyományosabb szicíliai szinten. Tuziban és Landroban, melyek szintén Palmeri birtokai, ugyanaz a helyzet. Nevetségesnek fog látszani, amit igazolásul felhoz: Palmerit kizárólag a tiszta jövedelme érdekli, és kevésbé termékeny földjei jó részét inkább parlagon hagyja heverni. Ami pedig szokásos eljárás volt, századok óta, a latifundiumon. Helyesebb minimalni a költségeket, még annak kockázatával is, hogy csökken a termelés, semmint maximálisra növelni a termelést a beruházások és üzemeltetési kiadások emelésével.

A „mezőgazdasági forradalom” azonban ha lassan is, de bontakozóban van: elég, ha elolvassuk Balsamónak a ciboi *fattoria*-ról írott dicsőhimnuszát, ahol is a gabelotto – aki a föld egy részét *campo e erba* műveli meg, a többi pedig a szokásos módon maga is kiadja a parasztnak – jó érzékkel az élelemre szolgáló előleget már nem gabonában adja a parasztnak, hanem a maga előállította kenyér formájában . . . A valódi *fattoria* azonban igen ritka jelenség marad Szicíliában: Noto, Ragusa, Modica környékén találkozhatunk velük, ahol a kisebb birtokokon folyó állattenyésztés, valamint szőlő- és gyümölcs-termesztés kiegyensúlyozza a gabonatermesztést, és ahol a területegységenkénti nettótermelés jóval magasabb szintet ér el.

Ez magyarázza Balsamo magatartásának megváltozását az örökbélet-formájú földjuttatásokat illetően, melyeket azelőtt a pénzügyi eszközök hiányában kudarcra ítélt

* „Kitűnő gazda . . . akinél először próbálták ki nagyban az általam Angliából hozott mezőgazdasági szerszámokat, akinél először létesítettek mesterséges réteket, és építettek istállókat.” (A ford.)

vállalkozásnak tartott, s amelyeket most már a tulajdon szenvedélyes szeretete miatt „*potentissimo incitamento al travaglio e all'industria*” (a nagy erőfeszítések, a szorgalmas munka erős ösztönzőjének) lát. Misilmeritől Cataniáig, La Gulfán, Caltagironén, Monterosson és Modicán át egyedül ezeken az örökbérletként juttatott földeken éri el a bruttótermelés az egy *salme* földenkénti 50–100 unciát a gabonatermelő területek legfeljebb 10 uncia értékével szemben. A városi és a paraszti munkából származó megtakarítások mobilizálásával, az örökbérleti formájú művelés tűnik egyedül alkalmasnak arra, hogy gyümölcsfák, szőlő- és olajcserjék telepítésével a mezőgazdaság termelését tartósan növelje. De ezzel már elkéstek. A *feudum* végérvényesen latifundiummá válik, ahelyett hogy francia vagy angol típusú nagybirtokká alakulna át: a jezsuita részesbérleteknek (*masseria*) elkobzásuk idején készült leltáraiból ugyanerre a következtetésre jutunk a Nápolyi Királyságra vonatkozóan; amíg Apuliában a részesbérletek feltétlenül megtartják a szokásos gazdálkodási ritmust és a gabonatermesztés, valamint a legeltető állattenyésztés szinte kizárólagos uralmát, egyedül a Nápoly környéki, a *Terra di Lavoro* vidékén lévő részesbérletek mutatnak példát az eltérő mintájú gazdálkodásra.

Az 1812-es év a feudális rendszer eltörlésének éve Szicíliában, s ez egyben a 18. századi nagy föllendülés utáni legmagasabb gabonaárak éve is; az 1500 körüli *salme*-onkénti mintegy 10 *tari*-ról a búza ára ebben az évben több mint 9 unciára, vagyis huszonhét-szerezésére megy föl a palermói piacon. Itt lehetne a dolgok egybeeséséről beszélni. De a feudalizmus „eltörlésének” azon módja, mely teljes tulajdonjoggal a földesurak kezén hagyja meg a föld nagy részét, és csak az adókat, cenzusokat és az igazságszolgáltatási jogokat veszi el tőlük, a 19. század elején a parasztság számára egy kissé „rossz vásárnak” tűnik: a földesurak megtartják a lényegét, azokat a legdinamikusabban változó jövedelmeiket, melyek egyben a legmagasabbak is lettek. Az egyetlen új tényező – mely azoknak is kedvez, akik három évszázad óta várnak arra, hogy földtulajdonhoz jussanak, sikertelenül próbálkozva az akadályok leküzdésével –: a föld szabad adásvételét többé semmi nem korlátozza, áruba bocsátható vagyontárggyá válik. De a jogi állapotoknak ezt a klasszikus és jól ismert forradalmi változását – úgy látszik – lassú gazdasági fejlődés készítette elő. Valóban a 18. század folyamán azt tapasztalhatjuk, hogy a kamatláb és a földesúri birtokok tényleges hozama közelítenek egymáshoz: az előbbi körülbelül 5–7%-ra esik, az utóbbi 5% körül állapodik meg. Balsamo beszámolója szerint 1800 körül ilyen kamattal vásárolják meg Trabia hercegei a 600 *salme* kiterjedésű Magasenazzo hűbérbirtokot Fontana Murata grófságban. Kula modellje még ezen a lényeges ponton bomlik fel. A dél-itáliai történelem nem holmi passzív, mozdulatlan történelem, mely az ismétlésre és miért ne, a lemondásra van kárhózzátva; sokkal inkább olyan történelmi fejlődés az, amelyben a nemesség a gazdasági és társadalmi struktúrákat jellemzi, s ezek, passzivitásukkal elég jól ellenállnak az idő romboló hatásának. Minden emberi erőfeszítés és a rendkívüli heves konfliktusok ellenére e struktúráknak anélkül sikerül alkalmazkodniuk a történelmi fejlődéshez, hogy felbomlanának, s a jövőt inkább „informálják” a meglévő állapotokról, mintsem, hogy általa „formálódjanak át”.

A feudális gazdaság sokarcú modellje

Az előbbi lapok 1972 és 1974 között íródtak azoknak a vitáknak az idején, melyek W. Kula nagy jelentőségű könyve olasz nyelven való megjelenése után, a könyv körül támadtak. A tanulmány megkísérli összehasonlítani a modern Európa két perifériáját, Lengyelországot és Dél-Itáliát, melyek a 13. és 16. század folyamán nagy gabonatermelő és -exportáló régióvá váltak. Bizonyos hasonló vonások mellett azonban lényegesen a különbségek is, mind a struktúra, mind a konjunkturális változások hosszú- és rövidtávú szintjén. Ezek a különbségek lehetővé teszik, hogy szembeállítsunk egy „lengyel modellt” egy „dél-itáliai modellel”, mely utóbbi *grosso modo* érvényes Szicília és Dél-Itália (pl. Apulia) egy részére, valamint Nyugat-Andalúziára vonatkozóan is. Ez utóbbi modell jellemzői: a világi és egyházi nagybirtok közvetlen uralma a megművelt földek túlnyomó részén; a népesség koncentrációja a nagy falvakban, melyek kettős szerepet töltenek be, egyrészt munkaerő-tartalékként szerepelnek, másrészt a társadalmi ellenőrzés helyei; végül jellemző a birtokkezelés formáinak sokfélesége és kiegészítő jellege időben és térben egyaránt. A birtokkezelés formái a bérelt vagy közvetlenül kezelt nagybirtoktól (*massarie*), melyet extenzív formában művelnek (*grano e erba*, gabonatermesztés és állattenyésztés), ez viszonylag magas hozamokat tesz lehetővé (6–8 az 1-hez, gyakran még több), és szinte kizárólag bérmunkásokat alkalmaz, szükség szerint szerződötve őket egy évre, hónapokra vagy egy napra – egészen a részesbérlelőig (*matateri*) terjednek, akik egy termésciklus idejére egy-két hektáros földdarabot művelnek, és teljes függőségben vannak a tulajdonosoktól és azok helyi megbízottaitól. Közben-ső forma egy meghatározott nagyságú földterület (10–50 hektár) haszonbérbeadása egy többé-kevésbé jómódú „földműves” középosztálynak (*borgesi*), amely viszont saját munkaeszközeinek tulajdonosa, és rendelkezik gabonakészletével, és termésének nagyobb részét helybeli vagy külső piacon próbálja eladni.

A föld művelőjének semmi joga nincs az általa megművelt föld felett, melyet mindig rövid időre bérel és melynek bérleti díját a konjunktúrától függően hol gabonában, hol pénzben fizeti. A parasztság szinte teljes kisajátítása együtt jár – legalábbis elvben – a bérből élő munkaerő teljes szabadságával. Ez a dél-itáliai feudális rendszer egészen a 19. századig fennmaradt, paradox módon a modernség látszatát keltve. Ami tehát, még inkább, mint Lengyelország példája, igazolni látszik I. Wallerstein interpretációját, aki szerint a periféria „feudális urai” voltaképpen csak a gazdaság vezetői, akik az uralkodóvá vált kapitalista termelési rendszeren belül működnek. Egyébként a földesúri jövedelmeken belül a cenzus, az adók és az emberek fölötti jogok gyakorlásából származó jövedelmek csökkenése az egyszerű földbérlethez képest, továbbá a népesség, a termelés és az árak két nagy hullámban végbement növekedése a 16. és 18. század folyamán együttesen mind hozzájárult ahhoz, hogy a Dél feudális urai nagybirtokosokká és a hűbértokok *latifundiumokká* váljanak.

A W. Kula által kezdeményezett vita újból fellángolt Guy Bois 1976-ban megjelent könyve nyomán.¹ A 14–16. századi Kelet-Normandiát tanulmányozva Guy Bois egy-

¹ *Guy Bois: Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Paris, 1976 (A feudalizmus válsága. Mezőgazdaság és népesség Kelet-Normandiában a 14. század kezdetétől a 16. század közepéig)

szerre adja egy Nyugat-Európa szívében lévő „klasszikus” feudális rendszer működésének elemzését annak minden működési törvényével, hosszú időtartamú mozgásával, növekedési ritmusával, belső ellentmondásával együtt, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető, a 16. században elkezdődött átmenet modelljét.

A feudalizmus elfogadott definíciója – „földesúri földtulajdon és parasztgazdaság” – a lényegi jellemzőket foglalja össze. A parasztgazdaság túlsúlya nyilvánvaló: a földesúri majorságok szinte teljesen visszaszorultak, és 1300 körül a föld nagy részét rögzített járadék fejében művelik. Ez a tény egy technikai adottsággal függ össze; az egyekés és egyfogatos (két lóval) gazdaság a leghatékonyabb termelési egység és a (kevés számú) nagygazdaság voltaképpen csak egymás mellé helyez több ilyen családjegységet. A földesúri jövedelmekben a cenzusnak termény helyett pénzben való rögzítése, a 13. századtól kezdve maga után vonja a földjáradék tendenciális csökkenését: növekedési periódusban (1330–40 körül, majd ismételten a 15. század közepétől) a járadék volumenének emelése a még rendelkezésre álló földek úrbéri művelés alá vetésével sem fedezi e járadék vásárló értékének csökkenését, melyet az árak emelkedése okoz; hanyatló periódusban (14. század közepe – 15. század közepe) ennek a növekedése (árcsökkenés) sem fedezi a járadék volumenének csökkenését, ami a megművelt földterületek összehúzódásából származik. Ezt a tendencia jellegű csökkenést csak részben fékezi a földesúri haszonvétel (malom, kemence stb.) és a tized, amelyeket az árak és a termés mennyiségének változásaihoz igazítottak. Ebből következik egy hosszú időtartamú kettős mozgás: a földesúri jövedelmek válsága, és a parasztbérlőnek a föld birtokosából a föld tulajdonosává válása. A folyamatot a 16. század kezdetétől hátráltatja a földesurak új földpolitikája – akik ettől kezdve arra törekcsenek, hogy parasztbérlőiket előzve növeljék saját kezelési földjüket –, valamint a városi polgárok behatolása a vidékre, akik a paraszti földek megvásárlásával és a vidékre telepített új textilipar ellenőrzésével még inkább elősegítik a parasztság proletarizálódását.

Szigorúan pontos és összefüggő elemzéseiben G. Bois először is megkísérel szembeállítani azokkal az idáig elfogadott nézetekkel, melyek a Nyugat-falusi régióinak 12–18. századi történetére vonatkoznak. W. Abeltől M. Postanig és Postantól E. Le Roy Ladurie-ig az állandóan változó értelmezések arra hajlottak, hogy a demográfiát helyezték előtérbe, olyan változó rangjára emelve, mely egyszerre önálló és mozgató is. Nem mintha a népesség, az árak, a mezőgazdasági termelés és a parasztság elszegényedésének alakulására vonatkozó adatok, melyeken ezek az értelmezések alapulnak, valótlanak lennének. Ellenkezőleg, a Normandia vonatkozásában rendelkezésünkre álló számadatok megerősítik, amennyiben ez szükséges, általános érvényüket. De ezek az adatok, figyelmeztet G. Bois, csak a feudális termelési mód struktúráinak, azok hosszú időtartamú mozgásainak elemzésében nyernek igazi értelmet. S ezzel mindenképpen egyetérthetünk.

Ám a W. Kula-féle lengyel modelltől vagy az itt vázolt dél-itáliai modelltől eltérően, G. Bois „normandiai” modellje lényegesen tágabb értelmezésre tart igényt. A fontosabb jellemzők – mondja a szerző – föllelhetők számos nyugat-európai régióban a Loire és a Rajna között. Azt állítja tehát, hogy a feudalizmusnak mint termelési módnak ez a *központi* és egyben *eredeti* modellje. Az átmenet folyamatának egyedülálló jellege nem hagy más választást, mint azt, hogy a lengyel és a dél-itáliai modellt elmaradotként jellemezzük ehhez a domináns modellhez képest. Vagy, ha jobban tetszik, szembeállíthatjuk ezt a modellt, melynek fejlődése autonóm és öntörvényű, a többivel, amelyeket a

kereskedelmi kapitalizmus kívülről hozott létre, erőszakolt ki, és amelyek esetében külső erők diktálják a rendszerek strukturáit csakúgy, mint fejlődési törvényeit: ezek tehát végső soron csak nevükben feudális rendszerek.

Ezt az egyetemes érvényre való igényt szeretném itt vitatni. A szerző ama jogos törekvésében, hogy „rendet teremtsen” egy olyan agrártörténetírásban, mely hajlamos eltüntetni a termelési mód fogalmát, hogy azután a „nagy mezőgazdasági ciklus” évszázados nagy hullámvázainak ritmusára ringassa magát, G. Bois odáig jut, hogy az Európa-centrikus értelmezésekkel azonosul: egy egyenes vonalú fejlődést követve, minden terület keresztülmegy ugyanazokon a fejlődési szakaszokon, különböző időkben, a termelőerők fejlettségi szintjétől függően. G. Bois ily módon akadályozza az éppen csak megindult s oly szükséges inter-regionális összehasonlító vizsgálatot. Ebből kiindulva, nem szándékom, hogy modelljét elvessem, hanem csak korlátaira szeretnék rámutatni, három lényeges ponton. Ezek: A modell *öntörvényűsége*; technikai bázisa, vagyis a családi gazdaság fölénye; a demográfiának tulajdonított hely.

1. – *Öntörvényű* modell? Bármily csábítóak legyenek is G. Bois elemzései, valójában elfedik a modell kronológiai határait. Visszatekintve: semmiféle *belső* magyarázatot nem kapunk a terményben szolgáltatott, árakhoz igazodó járadékoknak, pénzben fizetett és az infláció által megnyirbált járadékká történt átalakulására vonatkozóan. Mindazonáltal ez döntő változás: ez indukálja a járadék értéke tendenciális csökkenésének alapvető folyamatát. De előrehaladva is: vajon azok a birtokosok, akik a 13. században, egészen 1330 körül arra törekedtek, hogy minden földjüket urbáriális művelésre adják, és erre alapozták 1450-től kezdődően még a termőföldek felújítását is, miért akarták a 16. század első felétől kezdve visszaszerezni ezeket a földeket, átszervezni a gazdálkodást és feles- vagy haszonbérlet formájában a termelés és az árak ingadozásához igazítani birtokjövödelmeiket? Ez a két lényeges fejlődési szakasz a piacok folyamatos bővülésére és a pénzforgalom megnövekedésére enged következtetni. De hol vannak ezek a piacok? És honnan bukkant elő a pénz?

Igencsak különösek ezek a városok nélküli vidékek, pedig mégiscsak az itteni városokból tódulnak ki 1500 után a vidék „meghódítására” (346. o.) azok a kereskedő-iparosok, akik a falusi kézműipart szervezik és kezükben tartják, és a földek fölvásárlói és tagosítói: ezeknek a városoknak a 16. század előtt semmiféle hatásuk sincs a falusi térség sorsára? Holott a városok szolgáltatják a mutatókul szolgáló legfontosabb számadatokat az árak és bérek vonatkozásában (3. és 4. fejezet). És ez nem egyszerűen a forrásokból eredő véletlen. Mivel éppen a városokban alakul ki a bér modern értelemben vett fogalma – a munkás, aki kapja – kizárólag pénzben – egész éven át abból él –, ugyanakkor vidéken, a napszámosok számára, akik valahol birtokolnak és művelnek egy kis darab földet, és évenként csak néhány hétre vagy hónapra szegődnek el, s illetményüket vegyesen pénzben és terményben kapják, ez a fogalom nehezen érthető. Éppígy, kizárólag a városlakók azok, akik élelmiszerszükségletük nagy részét rendszeresen a piacról elégitik ki. Márpedig G. Bois csak azért utasítja vissza W. Abel tételét, miszerint „a középkori gazdaságban az árakat végső soron a kínálat és a kereslet játéka határozza meg” (86. o.), hogy egy még anakronisztikusabbal helyettesítse; eszerint az árak relatív hullámvázai fejeznék ki végső fokon a termelékenység változásait a gazdaság különböző szektoraiban, a mezőgazdaságban és az iparban. Ez pedig abba az irányba viszi a szerzőt, hogy elfogadja egy olyan piac létezését, ami még tökéletesebb, áttekinthetőbb és egységesebb, semmint

azt W. Abel feltételezi; „a termelő nem tudna egy terméket huzamos időn keresztül reális önköltségi áran alul eladni” (86. o.), és a „város–vidék kapcsolata” „mindenekelőtt a cserekapcsolatoknak van alárendelve” (87. o.). Mintha éppen a nyugati régiók többségében – Normandiától Lengyelorszáig – legalábbis a 13. és a 18. század között, magát a piac szerkezetét, tehát az árak alakulását ne két szektor egymás mellett való létezése jellemezte volna: az egyik a „naturális”, az önellátás jegyében, a másik, amely nyitott a pénzforgalom számára. Szektorok, melyeknek határai változóak. Rövid időtartamot tekintve, a mezőgazdasági termelés kíméletlen ingadozásai rossz évben a gabonapiacra kergetik a töredék földön élő parasztok tömegeit, akik átlagos vagy jó évben a saját kis földjükből élnek, ugyanakkor a kis- és középbirtokosok eladásai csökkennek vagy megszűnnek, miközben a munkakínálat az építő- és textiliparban ugyancsak megszűnik. Hosszabb időtartamot nézve, a demográfiai növekedés periódusában a paraszti földek felaprózódása a parasztság megnövekedett hányadát juttatja olyan szint alá, ahol már képtelen az önellátásra. E változatokhoz járul még a város és vidék egymáshoz való viszonyának egyenlőtlenége: a vidék a várossal szemben a gyengébb fél helyzetébe kerül, mivel ez utóbbi rendszeres élelmiszerellátása kizárólag kereskedelmi és intézményes alapon szerveződik. A kereslet és a kínálat törvénye érvényesül tehát, de a termelésnek és a fogyasztásnak egy olyan rendszerében, melynek kettősége a gyakorlatban különösen erőszakosan nyilvánul meg: a mezőgazdasági termékeknek és a munkának a piacon megjelenő része mindig kisebbségben van, azt kellene azért mondanunk, hogy gazdaságilag elhanyagolható? Chayanov elemzéseit továbbfejlesztve és nemcsak a kisparaszti gazdálkodásra, hanem a földesúri nagybirtokra is kiterjesztve, mely utóbbi igyekszik minden egyéb pénzkidását csökkenteni, hogy a földből és az importált termékekből minél többet vásárolhasson, úgy tűnik, hogy G. Bois-val szemben W. Kulának van igaza.

2. – *Termelékenység és családi gazdaság*: a paraszti gazdaságot, mely hol „közepes”, (168. o.) hol „kicsi” (229–230. o.) – vagyis az „egyekés gazdaságot”, mely „a gazdaság fejének kvalifikált munkáján nyugszik”, és csekély külső segítséget vesz igénybe a „nagyobb munkákhoz” – a periódus kezdetétől a végéig, a bérek ingadozásai ellenére, kiemelkedően „hatékonyak” és „termelékenyek” minősíti a szerző. És teszi ezt nemcsak a kisbirtok (*microfundium*) apró parcelláihoz, hanem a nagybirtokhoz viszonyítva is. Ez utóbbinak egy jellemző példáját – a Bergerie nevű 85 hektáros birtokot – részletesen is tanulmányozza és értékeli; ezt a birtokot, melynek 3/5 része volt szántó, felesbérletbe (1477–1506), majd haszonbérletbe adták. A hosszú időtartam alatt a technológiai eljárások, a művelési szokások és a hozamok változatlansága jellemző az egész gazdálkodásra; egy vonatkozásban azonban mégis van változás: a 15–16. század folyamán a földeknek körülbelül 1/10-ére bor-almáskertet* telepítenek, melynek termését és az élelmezésben való részesedését számításba kellene venni. A mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközök birtokában, a földműves saját maga ura: a földesúr csak „képtelen” hatalmat gyakorol fölötte.

Kétségtelen, hogy ezek a családi gazdaságok többségben voltak a 16. századig, sőt még azután is, továbbá hogy a gazdasági, társadalmi jellegű visszafogó tényezők egész serege támogatta fennmaradásukat; hogy a nagybirtok az agronómia eredményeinek alkalmazása és a munkamegosztás bevezetése tekintetében a családi gazdaságok előtt járt;

*Ez olyan almáskert, melynek termését almabor készítésére használták. (A ford.)

és hogy a profit mozgását érzékeltető görbe – ami hiányzik a 357. és 359. oldalak táblázataiból (ezek összefoglalják a növekedés és a visszaesés mutatóit) – ellenkező irányban tért el, G. Bois szerint, „a kisgazdaság termelékenységének görbétől”. Valójában, véleményem szerint, itt nem is annyira a kisgazdaság termelékenységéről, mint inkább a parasztság egy többé-kevésbé széles rétegének a pénzgazdálkodásba való, inkább kierőszakolt, mint önkéntes bekapcsolódásáról van szó, hisz élelmiszereit részben vagy egészben a piacról kellett beszereznie, és cserében itt kellett áruba bocsátania munkaerejét is. De vajon ez elegendő-e ahhoz, hogy azt állítsuk, a kisgazdaság irányítja ezt a mechanizmust, mert ezen a szinten képződnek az árak! Ez az érvelés (229. o. és 40., 41. jegyzetek) elvezet bennünket a termelékenység szigorú értelemben vett fogalmától a gazdaságok területi kiterjedéséig, mely utóbbi ismét a legfontosabb változó tényező lesz. Márpedig éppen kiterjedése megtartása révén sikerült a nagybirtoknak megőriznie munkaerejének teljes foglalkoztatottságát, miközben ezt már kezdettől jóval kevésbé tudja biztosítani, és hamarosan el is veszi a parasztgazdaság. Ha végignézzük a közölt számadatokat, láthatjuk, hogy a Bergerie-uradalom feles- vagy haszonbérelője egyedül műveli a földet családjával (224. old.), az 50 hektárnyi gabonának szánt földjéből, 35 hektáron természet búzát és zabot (amit egyébként megfelelő módon tud trágyázni juhaj trágyájával). Ugyanakkor a kis- és középbirtokos, aki soha nem rendelkezett 10 vagy 20 hektár földnél többel, ugyancsak egy ekét és egy fogatot fog használni (amit meg kell vásárolni és etetni) ahhoz, hogy évenként mindössze 5 vagy 10 hektáron termessen gabonafélét. Ugyancsak különös technikai fölény ez.

Annál is inkább, mert ha a családi gazdaság irányítja a gazdaság mechanizmusát 1350 és 1450 között, ez éppen annak köszönhető, hogy nemcsak az árak csökkentek, hanem a piac is addig példátlan mértékben összehűkült, ami pedig a közvetlen termelőnek és az önellátásnak kedvez. És kétségtelenül köszönhető annak is, hogy a parlagon hagyott földek bérbeadásával növekedett a művelés alá vett földterület, és ez a növekedés jóval nagyobb annál, mint ami a forrásokból kiolvasható... A kisgazdaság súlyos gyöngéje nem éppen abban rejlik-e – jegyzi meg G. Bois (168. o.) –, hogy ragaszkodik önálló létezésének ideáljához, melyről csak kényszerből hajlandó lemondani.

3. – *A demográfia.* Dacára G. Bois minden erőfeszítésének, mellyel megfosztani igyekszik a demográfiát eddigi helyétől; a legfontosabb változó és magyarázó tényező szerepétől, mely joggal bosszantja őt, csak nem tud megszabadulni tőle, a demográfia ismét fölülkerekedik nyílt vagy leplezett formában. Mint a parasztgazdaság termelékenysége esetében. A termelékenység, mint azt láttuk, valójában a gazdaság dimenzióinak arányában változik, ez utóbbiak maguk is a megművelt és megművelhető földterületek, valamint a földművelő családok száma közötti arányt fejezik ki; az első egy állandó vagy kevésbé rugalmas felső határba ütközik, és kevésbé változik, mint a második, mely erősen ingadozik. Általánosabban megfogalmazva, ez érvényes a munka termelékenységének esetében is, amelyet az agrártechnikai stabilitás állít helyre csökkenő hozamok közepette. A termelékenység makro-ökonómiai szinten csakúgy, mint a kisgazdaság szintjén voltaképpen azonos (313. old.) a népesség és a mezőgazdasági termelés közötti régóta ismert aránnyal (ez utóbbi a megművelt földterület függvénye): de a termelékenység valóságos vizsgálata, amely összehasonlítható a ténylegesen igénybe vett munkát és a megművelt földeket, a potenciálisan meglévő munkaerő összességével és a megművelhető területek egészével még hátra van.

A demográfia egyébként másodszer is előtérbe nyomul a konjunktúra hosszú távú mozgásainak szintjén. G. Bois az 1330–40-es évek kezdődő hanyatlásának okát a királyi adóztatás bevezetésének tulajdonítja, amelyben – azoknak a szemszögéből kiindulva, akik ebből hasznot húznak – a földesúri rendkívüli adóztatás egyszerű formáját látja. Tegyük fel, a pestis egy már legyengült népességet és egy már válságban lévő társadalmat sújtott. De hogyan magyarázzuk a népesség két nagy hullámban végbement – középkori és újkori – megnövekedését? Ha az adókulcs növekedés önmagában maga után vonhatta a népesség számának hirtelen zuhanását a 14. és a 15. század közepe közötti időszakban, nehezebb lesz fenntartani azt az elgondolást, miszerint az adókulcs csökkenése okozta, ösztönözte vagy akár csak tette volna lehetővé a népesség számának több évszázados növekedését, amely a 14. század elején kulminált, majd az 1450-től kezdődő ismételt emelkedését. A magyarázatot máshol találjuk, ott, ahol a terményben megállapított feudális járadék szigorúan a népességhez, a megművelt földterületekhez és az árakhoz igazodik. A második esetben – mondja G. Bois, aki ezen a ponton közel áll E. Le Roy Ladurie véleményéhez – meg kellett várni, hogy befejeződjék „a vidék lassú és nyugodt újjászerveződése”, a családi gazdaság gyarapodása és tagosítása, „az új mezőgazdasági föllendülés feltételeinek” elemenkénti összekapcsolódása (363. o.). Az első esetben, még akkor is, ha a földesurak az árak alakulásához igazítják az újonnan művelésre adott földek utáni szolgáltatást, az adókulcs csökkenése mindenekelőtt az áremelkedésekből származik. Az áremelkedést magát egy, a népesség és a termelés, piacszervezés, rendelkezésre álló földterület, termelékenység közötti, egyébként is összetett kapcsolatból eredő feszültség okozza: a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásaink szerint, mint láttuk, a négy utóbbi elemet valójában uralja és orientálja az első.

G. Bois tulajdonképpen belebotlik az átmenet kérdését tárgyaló valamennyi elemzés központi ellentmondásába: hogyan egyeztessük össze a feudális gazdaság trendjeit – amelyek egyensúlyban lévő rendszert teremthetnének és kellene is hogy teremtsenek – annak a kapitalista rendszernek végleges kifejlődésével, amely feltételezi a struktúrabeli átalakulásokat és a tőkefelhalmozást, ami ugyancsak visszafordíthatatlan folyamat. A szerzőnek ezért van újabb metaforára szüksége. Az átmenet nem is folyamatos, nem is lineáris: „hullámokban” megy végbe. A feudális gazdaság „dagályait” és „apályait” ily módon dialektikus, ám korlátozott hatékonyságú erővel ruházza föl. Minden egyes „hullám” kissé messzebb megy, mint az előző, és egyre jobban „kikezdi” a feudális rendszer struktúráit (346. o.) De vajon elegendő-e „kikezdeni” a régi struktúrákat ahhoz, hogy „kiszabadítsuk” az újakat? Az új struktúráknak tehát meg kell felelniök a korábbi fejlődés tendenciáinak: elvárnánk tehát, hogy a feudális járadék megszűnjön, hogy a bérlők véglegesen földtulajdonos paraszttokká váljanak, hogy megvalósuljon egy falusi „demokrácia” a „földművelők”, a gazdaság vezetőinek irányítása alatt; márpedig éppen ellenkezőleg, 1550 táján azt látjuk, hogy kezdetét veszi a földesúri földek tagosítása (még) nagyobb gazdaságok létrehozására, amelyeket aztán „kapitalista” bérlőkre bíznak.

Bármilyen csábító legyen is a tengert idéző metafora, mégiscsak metafora marad, csakúgy mint E. Le Roy Ladurie oly sokat vitatott metaforája az agrárvilág 13. és 18. század közötti kapitalizmus felé „sodródásáról”. Mindkettő elegánsan leplezi ugyanazt a kiüttlanságot. A növekedés és visszaesés trendjei kifejezik és felfedik a társadalmi-gazdasági rendszer struktúráit, és nekik köszönhetik, legalábbis részben, modelljüket, orientációjukat, ritmusukat. De ugyanakkor el is szakadnak a struktúráktól,

hozzájárulva ezek belülről végbemenő átalakulásához. Kétségtelenül megelőzték a feudalizmus kialakulását: mindenképpen biztosan túléltek annak felbomlását, legalábbis a 19. század közepéig, amíg a mezőgazdasági termelés túlsúlyban marad. De anélkül, hogy ugyanilyen mértékű hatást váltanának ki: a harmincéves háború adóprése – az adó megduplázódik, legalábbis Franciaországban és a spanyol tartományokban, ugyanakkor a földjáradék, amely a 16. században ismét emelkedőben van, csúcserkéket ér el – nem vonja maga után, mint az a 14. század közepén történt, a népesség számának súlyos visszaesését, még jelentékeny csökkenését sem. Legfeljebb pillanatnyi megtorpanást, a növekedés lefékeződését okozza.

Ha így módon megfosztjuk „imperialista” igényeitől, és visszahelyezzük saját regionális és kronológiai határai közé, G. Bois modellje, véleményem szerint, csak nyer alkalmazhatóságában. A modell egy olyan tipikus példát mutat be, amely érvényes Normandiára, és kétségtelenül Észak-Franciaország számos más vidékére is. Az iszapos felföldeken, ahol a kerek, két ló vontatású eke a gabonatermesztésnek jóformán monopóliumot biztosít – téli és őszi gabonafélék – amit kiegészít a tarlókat felhasználó juhtenyésztés, és ahol az ilyen fogattal bíró s azt használó földművesnek megvolt az ereje ahhoz, hogy maga szabja meg feltételeit. De nem ez az egyedüli modell, amihez az összes többi viszonyítani kellene. Máshol, de még itt Észak-Nyugat-Európában is, a földesuraknak sikerült fenntartaniuk – mint az egyháznak a tizedet – egy olyan, a természettel és a megművelt földterületekkel arányban álló földjáradékot, s így módon el tudták kerülni a szolgáltatások értékének ezt a bizonyos „tendenciális csökkenését”, amellyel G. Bois alátámasztja érvelését. Megint máshol kifejlődött a különböző kultúrák más rendben való társítása, nagyobb teret engedve az állattenyésztésnek és az ún. cserjekultúráknak, vagy a piacra szánt áruk termelésének. Végül ismét máshol, az eltérő gazdasági, társadalmi közegben a feudális rendszer sajátos formákat öltött, így például Lengyelországban, Dél-Itáliában, és nyilvánvalóan más országokban is. Mindenfajta általános értelmezésnek figyelembe kell vennie ezeket az eltéréseket, és számolni kell velük.

Először is, ítéljük meg érvényességének megfelelően a „normandiai fejlődés előnyét”, mely mintegy előképe a 17–18. századi angol fejlődés előretörésének Európa hátramaradt perifériáihoz képest. A 14., 15. századtól kezdve az „átmenet” kétségtelenül előbbre tartott, szinte már be is fejeződött a korszak legfejlettebb és leginkább urbanizálódott régióiban: Németalföldön és Észak-Itáliában, melyek a mezőgazdasági fejlődésnek olyan útjait nyitották meg, amihez foghatót nem találunk máshol. Németalföld számára ismeretlen – vajon véletlen-e ez – a 14. század közepének válsága. A birtokaprózódás egy, a piac felé forduló mezőgazdaság megerősödésével és a földbérleti díjak emelkedésével jár együtt, és bár a föld termelékenységének vannak is határai, ha az egy főre eső mezőgazdasági jövedelem csökken is, mindez nem az egyedüli oka az 1430–40 körül kirobbanó válságnak, ami egyébként sem járt olyan katasztrofális következményekkel, mint amilyeneket G. Bois írt le Normandia vonatkozásában. A H. Van der Wee² által javasolt magyarázat világosságot derít e tekintetben: a városi textilipar válsága maga után vonja a városi népesség csökkenését (a földműveléshez való visszatéréssel) s ezzel az árak

²Herman Van der Wee and Eddy Van Cauwenberghe: Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250–1800) Louvain, 1978 (A föld termelékenysége és mezőgazdasági újítás Hollandiában (1250–1800))

csökkenését, melyet súlyosbít a tengeri kereskedelem térhódítása; a vidék relatív túlnépesedése még inkább erősíti a birtok aprózódását és a földbérleti díjak emelkedését, miközben a parasztság jövedelmei csökkenő tendenciát mutatnak az egy főre jutó termés és a piaci árak csökkenésének kettős hatására. Mindez az 1437–39-es években az éhség és a járványok zsákutcájába vezet. A nehézségek azonban újításokra ösztönöznek a munkaeszközök és a vetésforgó használatában, ösztönzik a fokozott mezőgazdasági szakosodást, hogy kielégítsék a nagyvárosokban újra fellépő keresletet, ahol új iparágak jelennek meg a textilipar helyén.

Noha Észak-Itália esetében nem rendelkezünk a konjunktúrának ilyen pontos mutatóival, ezzel szemben itt sokkal jobban ismertek³ a 13. és 16. század között végbement strukturális változások. Lombardiától Toszkánáig tanúi lehetünk tehát a régi feudális rendszer eltűnésének, de ugyanakkor a parasztságnak a régi feudális urak és a városi patríciusok javára történő kisajátításának is, a bérmunka-rendszer kialakulásának, a gazdálkodásnak a tulajdonosok általi újjászervezésének, a mezőgazdasági termelés fokozott piacra irányultságának, és végül e termés megnövekedésének; egyrészt a gabonatermesztésnek az ún. cserjekultúrákkal való társításával a *mezzadria* (felesgazdálkodás) keretében (Toszkánától Emiliáig), vagy éppen ellenkező módon, a takarmánytermelő és állattenyésztő kultúrák és olyan új gabonafélék, mint a rizs termesztésének fejlesztésével a Milánó környékén lévő lecsapolt és öntözött földeken található nagy farmokon (*fattorie*), ahol már 1500-tól kezdve ismerik és alkalmazzák az intenzív művelési eljárásokat (*high farming*). Paradox módon, legalábbis látszólag, Észak-Itália urbanizált és fejlett vidékének ez az átalakulása a kereteket tekintve megegyezik azzal az átalakulással, amely délen együtt járt a nagy latifundiumokon alapuló feudalizmus, egy extenzívebb, exportra termelő mezőgazdaság kialakulásával: ebben a viszonylatban első példája az inter-regionális munkamegosztásnak, amelyet I. Wallerstein a világgazdaság egyik fő jellemzőjének tekint.

Németalföld és Itália: ennek a két régióknak korai, a 13–14. századtól kezdődő sikerei kettős tanulsággal szolgálnak. Bizonyítják annak szükségességét, hogy túljussunk a város és vidék elavult szembeállításán, és az 50-es évek skolasztikus vitáján, amely még mindig kész felújulni Sweezy és Dobb között; valamint annak képtelenségét, hogy a földrajzi térséget úgy kezeljük, mint valami semleges tényezőt: a középkor végi Európát a domináló helyzetben lévő városok szervezték meg lassanként, egy hierarchizált világban, ahol a különbségek elmélyültek, de ki is tudtak egyenlítődni, és amiből nem ragadhatunk ki egy elszigetelt részletet tanulmányozás céljára. Nincs tartós mezőgazdasági fejlődés, amely ne ebbe a nemzetközi keretbe illeszkedne bele, és ne a városi piac folytonosan növekvő igényeihez kapcsolódna. De nincs olyan városi fejlődés sem, mely ne kerülne szembe, hosszabb-rövidebb időszakon át, a vidék társadalmi viszonyainak és a mezőgazdasági termelés technikai szervezetének nehézségeivel, és amely ne igyekezne sikerrel vagy sikertelenül megszabadulni ettől, akár távolabbi régiók erőforrásaihoz folyamodva, akár közvetlen beavatkozással a vidék ügyeibe, akár egyidejűleg mindkét módon.

³Maurice Aymard: La transizione dal feudalismo al capitalismo, *Storia d'Italia Annali*, 1, *Dal Feudalismo al capitalismo*, Turin, Einaudi, 1975 (1131–1187 pp.) (Átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba.)

Visszahelyezve ebbe az összefüggésbe, a rendelkezésünkre álló különböző regionális modellek jól illusztrálják a lehetséges helyzetek sokféleségét, az erőviszonyok, valamint a vidéki és városi fejlődés elért szintje szerint. Németalföldön a város és a városi piacchoz szorosan kötődő vidék között kialakult egyfajta egyensúly. Észak-Itáliában a *contado* parasztnépessége — a földesúri hatalmat már megdöntött — uralkodó városoknak van kiszolgáltatva. A 13–15. századi Normandiában megerősödött egy meglehetősen népes és gazdag parasztság, mely elegendő eszközzel rendelkezett, hogy kikényszerítse a megművelt földek többségének cenzusossá, vagy járadékossá alakítását határozott, a fix, gyorsan pénzre váltható szolgáltatásokkal szemben, ugyanakkor a városi piac fejlődése túl gyenge maradt ahhoz, hogy beavatkozásra csábítsa a föld tulajdonosait. A 16–18. századi Lengyelországban a nagybirtokosok számára elkerülhetetlen, hogy erőszakos úton stabilizálják a csekély lélekszámú népességet, hogy a robot igénybevételével megművelhessék földjeik egy részét, és megjelenhessenek a nemzetközi piacon, ahová a bejutást kizárólag a maguk részére igyekeznek biztosítani. Dél-Itáliában, a 14. századtól kezdve, a parasztság meggyengül a földesúri hatalommal szemben, mely utóbbi saját előnyére tudja átformálni a gazdasági rendszert és az agrártársadalom és termelés egész szervezetét: mivel azonban mindig rendelkezik kellő számú munkaerővel, nincs szüksége arra — kivéve, mint például a 17. században, az egyes termelési ágakban való munkabeszüntetés esetét —, hogy a munkát erőszakkal végeztesse el. Könnyű lenne a példákat szaporítani. Anélkül azonban, hogy elfelejtenénk, az európai agrárvilág e sokfélesége, a középkor vége és az újkor kezdete közötti időben egy mélyebb összefüggést takar; a fejlődési szintek, és az ellentétes, egyenlőtlen, kiegészítő jellegű fejlődési formák között, a tartós vagy átmeneti sikerek és kudarcok összefüggését, azon tényezők összefüggését, amelyeket a történetész — nem tudva ellenállni a kísértésnek — „előnynek” és „lemaradásnak” nevez.

IRODALOM

- Maurice Aymard*: Une famille de l'aristocratie sicilienne au XVIe et XVIIe siècles: les ducs de Terranova, *Revue Historique*, 501, 1972, pp. 29–66 (Egy szicíliai arisztokrata család a 16. és 17. században: Terranova hercegei)
- Maurice Aymard*: Bilancio d'una lunga crisi finanziaria, *Rivista Storica Italiana*, LXXX IV, 1972, pp. 988–1021 (Egy hosszú pénzügyi válság mérlege)
- Maurice Aymard*: In Sicilia: sviluppo demografico e sue differenziazioni geografiche, 1500–1800, *Quaderni Storici*, 17, maggio-agosto 1971, pp. 417–446 (Demográfiai fejlődés és annak földrajzi vetületei Szicíliában (1500–1800))
- Paolo Balsamo*: Giornale del viaggio fatto in Sicilia e particolarmente nella Contea di Modica, Palermo, 1809. (Beszámoló Szicíliában és a modicai grófságban tett utazásról)
- E. Celani*: Una pagina di feudalismo, la signoria di Peretti Savelli, Sforza Cesarini, sulla contea di Celano e baronia di Pescina (1591–1806) (Egy oldal a feudalizmusról, Peretti Savelli, Sforza Cesarini uralom, a celanoi grófságról és a pesinai báróságról)
- Gérard Delille*: Croissance d'une société rurale. Montesarchio et la Vallée Candine au XVIIe et XVIIIe siècles. (Napoli, l'Arte tipografica, 1973) (Istituto Italiano per gli Studi Storici) (Egy agrártársadalom fejlődése. Montesarchio és a Caudium-völgy a 17. és a 18. században)
- Giuseppe Galasso*: Economia e Società nella Calabria del Cinquecento., Napoli, l'Arte tipografica, 1967. (Gazdaság és társadalom Calabriában a 16. században)
- Giuseppe Giarrizzo*: Paolo Balsamo economista, *Rivista Storica Italiana*, LXXVIII, 1, 1966, pp. 5–60. (Paolo Balsamo, a közgazdász)

- Gennaro Incarnato*: L'evoluzione del possesso feudale in Abruzzo Ulteriore dal 1500 al 1670, Archivio Storico per le Province Napoletane, Terza Serie, vol. X, 1971. pp. 221–287. (A feudális birtok fejlődés az Abruzzókon túli területeken 1500–1670 között)
- Witold Kula*: Teoria economica del sistema feudale. Proposta di un modello. Torino, Einaudi, 1970 (A feudális rendszer gazdasági elmélete, egy modell tervezet)
- Emmanuel Le Roy Ladurie*: Pour un modèle de l'économie rurale française au XVIIe siècle. Mélanges de l'École Française de Rome (MEFRM), 85, 1973 (1), pp. 7–29. (A francia mezőgazdaság egy 17. századi modelljéhez)
- Giuseppe Lo Giudice*: Comunità rurali della Sicilia moderna Bronte (1747–1853). Catania, 1969, Istituto di Storia Economica, Collana di Studi e Ricerche, (3), (Az új Szicília falusi közösségei. Bronte (1747–1853))
- Angelo Massafra*: Giurisdizione feudale e rendita fondiaria nel Settecento Napoletano: un contributo alla ricerca. Quaderni Storici, 19, gennaio-aprile 1972, pp. 187–252. (Feudális jogszolgáltatás és földjádék a 18. századi Nápolyban: adalékok a kutatáshoz)
- Augusto Placania*: Cassa Sacra e Beni della Chiesa nella Calabria del Settecento. Napoli, 1970 (Università degli Studi, Biblioteca degli „Annali di Storia Economica e Sociale”, 17) (A Szent Pénytár és az egyházi javak Calabriában)
- Francesco Renda*: Bernardo Tanucci e i beni dei Gesuiti. Università di Catania, 1970 (Bernardo Tanucci és a jezsuiták birtokai)
- Pasquale Villani*: Vicende della proprietà fondiaria in un comune latifondistico del Mezzogiorno. *Annuario dell'Istituto Storico Italiano per l'età moderna e contemporanea*, XII, 1960, pp. 17–96. (A földbirtok sorsa a dél egy latifundiumának községében)

Fordította: Perlusz Katalin